

SKAS

2018

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND
AIKAKAUSLEHTI | TIDSKRIFT

-
- Rangaistuspaikkojen arkeologinen potentiaali
 - Rahauhrit Jomalan kirkossa
 - Arkeologinen näkökulma Keminmaan vanhaan kirkkoon
 - Tutkimustuloksia 1500-luvun Viipurista

SKAS

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND
AIKAUSLEHTI | TIDSKRIFT

SKAS-lehti julkaisee keskiajan ja uuden ajan arkeologiaa käsitteleviä tieteellisiä artikkeleita, jotka käyvät läpi Tieteellisten seurain valtuuskunnan hyväksymän vertaisarviointiprosessin. Lisäksi lehti julkaisee erilaisia ajan-kohtaisia katsauksia, tutkimusraportteja, keskustelupuheenvuoroja, kommentteja sekä kirja-arvosteluja, jotka voidaan julkaista ilman vertaisarviointia. Lehti ilmestyy kaksi kertaa vuodessa.

Kirjoittajia pyydetään toimittamaan julkaistavaksi tarkoitettu aineisto lehden sähköpostiin osoitteeseen skas-lehti@skas.fi viimeiseen aineistojen jättöpäivään mennessä. Vuoden 2018 deadlinet aineistoille ovat 28.2. ja 31.8.2018. Tarkemmat tiedot aineiston toimittamisesta, sekä vertaisarviointiprosessista löytyvät lehden verkkosivuilta osoitteesta: <http://www.skas.fi/skas-lehti/>.

Sähköposti

skas-lehti@skas.fi

Julkaisija

Suomen keskiajan arkeologian seura –
Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry.

Päätoimittaja

Dos. Georg Haggrén
Parrukuja 9 B 26, 02620 Espoo
Puh. 040-771 5640
georg.haggren@helsinki.fi

Toimittajat

Eva Ahl-Waris (eva.ahlwaris@gmail.com)
Tuuli Heinonen (tuuli.t.heinonen@helsinki.fi)
Tarja Knuutinen (tarja.knuutinen@helsinki.fi)
Juha Ruohonen (jukaru@utu.fi)

Taitto

Maija Holappa (maija.holappa@gmail.com)

Abstraktien kieliasun tarkistus

Rodger Juntunen

Logon suunnittelu

Mikael Nyholm

Kannen kuva

Keminmaan vanhan kirkon 1550-luvun kattorakenteita. Kuva: Livady.

SISÄLLYS 2/2018

1 PÄÄKIRJOITUS

Georg Haggrén

TUTKIMUS

2 IN TERRA PROPHANA – KUOLEMAAN-TUOMITTUJEN JA SYNTISTEN HAUTAAMINEN JA RANGAISTUSPAIKKOJEN ARKEOLOGINEN POTENTIAALI

Ulla Moilanen, Ilari Aalto & Veli Pekka Toropainen

20 RUKOILE MEIDÄN PUOLESTAMME, PYHÄ JUMALANÄITI – KESKIAIKAISET JA REFORMAATION JÄLKEISET RAHAUHRIT NEITSYT MARIALLE AHVENANMAAN JOMALAN KIRKOSSA

Eeva Jonsson

40 HISTORIALLISEN ARKEOLOGIAN NÄKÖKULMA KESKIAJAN JA UUDEN AJAN ALUN KIVIKIRKKOON – TAPAUSTUTKIMUS KEMINMAAN VANHASTA KIRKOSTA

Panu Savolainen, Laura Laine, Elina Wirkkala,
Lauri Saarinen & Marko Huttunen

AJANKOHTAISTA

65 VIIPURI 1500-LUVUN ALKUPUOLELLA ELI MILLAISelta KAUPUNKI NÄYTTI MIKAEL AGRICOLAN AJAN KATUTASOLTA

Aleksandr Saksa

ARVOSTELTU

81 VETENSKAP PÅ MEDELTIDSMARKNADEN I ÅBO ÅR 2018

Eva Ahl-Waris

83 KASVIT POHJOISEN IHMISTEN ELÄMÄSSÄ VARHAISMODERNILLA AJALLA

Georg Haggrén & Juhani Kostet

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

PÄÄKIRJOITUS

MITÄ TAPAHTUU SUOMEN MERKITTÄVIMMÄLLE KESKIAJAN ARKEOLOGISELLE LÖYTÖKOKONAISUUDELLE?

Turun museokeskuksessa säilytetään Suomen ylivoimaisesti suurinta ja merkittävintä keskiajalta peräisin olevaa arkeologista aineistokokonaisuutta. Se on myös kansainvälisesti erittäin arvokas aineisto. Ensimmäiset esineet luetteloihin kokoelmaan vuonna 1882 ja nykyisin siinä on lähes 127 000 alalukua. Kokonaisuutta täydentävät näyttekokoelmien sarjat, joissa on mm. luu- ja maanäytteitä. Missä muualla on Suomessa museokokoelmiin ymmärretty tallettaa maanäytteiden kaltaista aineistoa tulevan tutkimuksen ja vielä tuntemattomien menettelmien tarpeisiin?

Arkeologiset löydöt ovat osa yhteistä kulttuuriperintöämme. Niiden arvo on erityisen merkittävä Turun kaltaisessa paikassa, jonka identiteetti yhä tänä päivänä nojaa kaupungin keskiaikaisperäiseen historiaan. Viime vuosina myös muutamat muut kaupungin- tai maakuntamuseot ovat havahtuneet suosimaan ajatusta, että suuret paikalliset historiallisen ajan löytökokonaisuudet voitaisiin säilyttää ”kotiseudulla”.

Turun museokeskuksen kohdalla suuren löytökokoelman potentiaalia lisää se, että kaupungissa on keskiajan arkeologiaa yhtenä painopistealueenaan korostava arkeologian opinahjo. Museokeskukseen talletetut alkuperäisaineistot ovat proseminaarilaisista lähtien olleet opiskelijoiden tutkittavissa. Tuloksena tällaisesta mahdollisuudesta on pitkä akateemisten opinnäytteiden sarja,

joka on 2000-luvulla huipentunut moniin väitöskirjoihin.

Museokeskuksen ainutlaatuinen kokoelma täydentyy lähivuosina nyt syksyllä 2018 parhaillaan meneillään olevien Kauppatorin kaivausten tuhansilla löydöillä. Sen jälkeen tilanne saattaa muuttua. Esiin on nostettu ajatus, että jatkossa myös kaikki Turun kaupunkialueen löydöt talletettaisiin Kansallismuseon kokoelmien ja makasiinien uumeihin.

Uusien löytöjen kohdalla muutos tulee tarkoittamaan radikaalia heikennystä tutkimusaineistojen saatavuuteen ja tutkittavuuteen. Enää eivät proseminaarilaiset pääse opiskelukaupungissaan aiempaan tapaan kaikkien löytöjen pariin. Myös varttuneille tutkijoille kokoelman hajottaminen ja fyysinen erottaminen vanhaan ja uuteen osaan tuottaa melkoista haittaa. Löytöjen vertaaminen vaikeutuu tuntuvasti. Enää ei tutkija pääse tarkastelemaan kahden samankaltaisen keramiikkalöydön eroja ja yhtäläisyyksiä, jos toinen fragmenteista on vanha löytö ja toinen tämän vuoden jälkeen talletettu.

Meidän keskiajan arkeologien on syytä vedota päättäjiin niin Turussa kuin Kansallismuseossa. Antakaa Turun kaupunkiarkeologisen kokoelman säilyä yhtenäisenä! Sallikaa opiskelijoille matalankynnyksen mahdollisuus tehdä esinetutkimusta! Antakaa turkulaisen kulttuuriperinnön jäädä kotiin!

IN TERRA PROPHANA

KUOLEMAANTUOMITTUJEN JA SYNTISTEN HAUTAAMINEN JA RANGAISTUSPAIKKOJEN ARKEOLOGINEN POTENTIAALI

ABSTRACT

In Terra Prophana - The Archaeological Potential of the Burial Sites of the Death Row

In the Medieval and Pre-Modern era, the burial place and funerary rituals were mostly controlled and dictated by the ecclesiastical authority, and either the church or secular jurisdiction determined who could be buried in consecrated cemeteries. In this paper, we will take an overview of practices and regulations affecting the burial or disposal of criminals, mortal sinners and suiciders, and discuss how the graves and disposal sites of these individuals could be visible in the Finnish archaeological record. We conclude that based on historical sources, the treatment of criminal corpses was varied and they could have been buried in both common and separate cemeteries, execution sites, and remote locations in forests and marshes. However, "deviant" burials at ordinary cemeteries are unlikely to represent only criminals and people who have committed suicide, as the jurisdiction offered guidelines only on the locations of burials. We also discuss the potential of further studies on execution site archaeology in Finland.

Keywords: Burial customs, criminals, suicide, deviant burial, burial location, historical archaeology, place of punishment

Hakusanat: Hautaustavat, rikolliset, itsemurha, poikkeavat hautaustavat, hautapaikka, historiallinen arkeologia, rangaistuspaikka

JOHDANTO

Kristillisen kulttuurin piirissä ruumiin hautaaminen vihittyyn maahan oikein toimitettuin kirkollisin menoin on ollut keskeistä, jotta vainaja voisi nousta tuomiopäivänä haudastaan.¹ Katolisena aikana noudatettua kanonisen lain mukaan vain kastetut ja kunnollista kristillistä elämää eläneet olivat oikeutettuja kristilliseen hautaustapaan. Ta-

vallisesti tämä ymmärretään kirkkomaahan tehtynä ruumishautauksena, vaikka käytännössä esimerkiksi keskiajan kanoninen laki salli henkilön päättää jo eläessään hautapaikastaan, eikä varhainen kirkko kategorisesti kieltänyt polttohautaustakaan.² Hautaamisen tärkeydestä kertoo esimerkiksi keskiajan Suomessakin noudatettua Uplannin maakuntalain kirkkokaaren määräys, jonka mukaan pappi joutui maksamaan melko

Kuva 1. Hirsipuu Ahvenanmaan Saltvikin pitäjän Haraldsbyn maakirjakartassa. KA MHA A2d: 114–115.

suuren kolmen markan sakon, jos tämä jätti ruumiin siunaamatta.³ Saman lain mukaan myös vieraassa seurakunnassa kuolleiden matkalaisten ja kulkureiden kunnollisesta hautauksesta ja sielunmessuista oli huolehdittava, vaikka vainajan mukana olleesta omaisuudesta ei olisi saanut papille riittävää korvausta.⁴ Esimerkiksi Someron talonpojat valittivat vuonna 1492 kirkkoherrastaan **Mikaelista**, joka oli lain vastaisesti jättänyt hautaamatta kuolleen matkalaisen tai pyhiinvaeltajan (*peregrinus*) ruumiin, jolta koirat olivat jo ehtineet syödä toisen käden.⁵

Vakaviin rikoksiin tai itsemurhaan syylistyneet voitiin rangaistuksena sulkea kristillisen yhteisön ulkopuolelle, jolloin heillä ei ainakaan periaatteessa ollut oikeutta tulla

haudatuksi kirkkomaahan.⁶ Silti tällaisten henkilöiden hautapaikasta ja seremonioista ei varsinkaan myöhemmin keskiajalla ja uudella ajalla määrännyt enää kirkko vaan maallinen oikeus. Lopullisen hautapaikan määräytymiseen saattoi vaikuttaa myös vainajan sosiaalinen asema, joten kuolemaantuomittujen ja itsemurhan tehneiden hautaustapoja ei voida pitää täysin yhdenmukaisina ja suoraan toisiinsa verrattavina.

Suomessa rangaistuspaikkoja ja niihin mahdollisesti liittyviä ihmisjäännöksiä ei toistaiseksi ole juurikaan tutkittu arkeologisesti. Myös kohteista käytetyt nimitykset ovat jossain määrin päällekkäisiä ja epäyhtenäisiä. Rangaistuspaikkojen yhteydessä voidaan esimerkiksi puhua piiskaus-, hirtto-, mestaus-, teili- tai teloituspaikeista. Samalla

termillä on voitu kuvata paikkaa, jossa on toteutettu erilaisia ruumiillisia rangaistuksia aina piiskauksista kuolemanrangaistuksiin. Tässä artikkelissa käytämme kattotermiä rangaistuspaikka⁷ ja sen synonyyminä toisinaan termiä teloituspaikka. Artikkelin kontekstissa tarkoitamme näillä termeillä lähinnä paikkaa, jossa on eri tavoin toteutettu kuolemanrangaistuksia.

Vaikka rangaistuspaikat ovat kiinteitä muinaisjäännöksiä⁸, löytyy vain osa niistä muinaisjäännösrekisteristä. Rangaistuspaikkoja on kuitenkin ollut kymmeniä, ja osa niistä on mahdollista paikantaa ainakin suurpiirteisesti kartoista (kuva 1) ja asiakirjalähteistä. Tällaisten paikkojen systemaattiset tutkimukset mahdollistavat rangaistuskäytäntöjen kulttuurihistorian tutkimuksen sekä rikollisuuden ja ruumiillisten rangaistusten laajemman merkityksen pohtimisen maisemassa ja sosiaalisissa konteksteissa. Lisäksi kohteisiin liittyvät ihmisjäännökset tarjoavat yleisesti ottaen parhaimman mahdollisuuden tutkia yhteisön ulkopuolelle suljettuja yksilöitä sekä sitä, miten tällaisten henkilöiden ruumiita on käsitelty ja kohdeltu ja minkälaisia muita merkityksiä ruumiisiin on liittynyt.⁹

Tässä artikkelissa luomme katsauksen siihen, miten tunnetussa historiallisessa ja kulttuurisessa kontekstissa sosiaalisesti marginaalisiksi miellettyjen henkilöiden eli rikollisten, kuolemaantuomittujen ja itsemurhan tehneiden ruumiita on käsitelty ja minkälaisiin paikkoihin heitä on asiakirjalähteiden perusteella haudattu. Normien ja käytäntöjen perustana toimivat lait ja kirkolliset säädökset. Kirjallisten lähteiden esittelyn jälkeen pohdimme sitä, miten edellä mainittujen marginaalisten henkilöiden hautaukset näkyvät arkeologisessa aineistossa ja mihin hautapaikat kirjallisten lähteiden valossa sijoittuvat. Lähestymistä-

pamme on oikeushistoriallinen ja toisaalta sosiaaliarkeologinen. Vaikka sosiaaliarkeologialla on jo kymmeniä vuosia vanha tausta, on kiinnostus sosiaalisesti poikkeavien henkilöiden ja marginaalisten ryhmien arkeologiseen tutkimukseen kasvanut vasta parin viimeisen vuosikymmenen aikana.¹⁰ Usein tällaisia henkilöitä ja ryhmiä on pyritty tunnistamaan niin sanotuista "poikkeavista hautauksista", jotka erottuvat selvästi muista esimerkiksi haudan sijainnin tai ruumiin käsittelytavan johdosta. Ns. poikkeavina piirteinä hautauksissa on usein pidetty esimerkiksi erikoisia hautausasentoja, ruumiin mestaamista, silpomista tai seivästämistä sekä suurten kivien asettamista vainajan päälle.¹¹ Tästä syystä käsittelemme lyhyesti myös sitä, voidaanko "poikkeavia hautauksia" pitää yleisesti ottaen rikollisille tai muuten sosiaalisesti marginaalisille henkilöille kuuluvina. Lopuksi käsittelemme yleisesti suomalaisten rangaistuspaikkojen arkeologista potentiaalia.

RUUMIIDEN KÄSITTELY JA HAUTAAMINEN KESKIAJAN LÄHTEISSÄ

Keskiajalla katolisen kirkon toimintaa ohjasi kanoninen laki, jonka pohjalla olivat 1100-luvulla laadittu *Decretum Gratiani* ja vuonna 1500 lopullisen muotonsa saanut *Corpus iuris canonici* -lakikokoelmat. Kanonisen lain hautauskäytäntöjä tutkineen **Bertil Nilssonin** mukaan¹² näissä lakikokoelmissa mainitaan vain kaksi ihmisryhmää, joihin kuuluneet vainajat oli haudattava kirkkomaan ulkopuolelle ilman kristillisiä toimituksia. Näin toimittiin niiden vainajien kanssa, joita ei alun perinkään ollut kastettu ja jotka kuolivat siis pakanoina, ja toisaalta kirkonkirouksen alaisina kuolleiden kanssa. Jälkimmäiseen

kuuluivat julkisesti kymmentä käskyä vastaan rikkoneet, varkaat ja ryövärit. Kanonisen laintulkinnan mukaan rikollisen mahdollinen katumus sekä paikallisten pappien henkilökohtaiset päätökset saattoivat kuitenkin käytännössä vaikuttaa siihen, miten rangaistus toteutettiin.¹³

Keskiajalla Suomessakin käytössä ollut Uplannin maakuntalain kirkkokaari ja ruotsalaisen oikeuden kylissä sovellettu hyvin samansisältöinen Hälsinglandin maakuntalain kirkkokaari liikkuvat samoilla linjoilla kanonisen lain kanssa. Lait mainitsevat ainoastaan kirkonkiroukseen joutuneiden kohdalla, että nämä tuli haudata kirkkomaan (eli vihityn hautausmaan) ulkopuolelle, mikäli he eivät suostuneet vuoden ja yhden päivän kuluessa katumaan syntejään, mutta esimerkiksi lainsuojattomien kohdalla mainitaan, että heidät saa haudata kirkkomaahan.¹⁴ Taalainmaan, Uplannin ja Västmanlandin keskiaikaisissa maakuntalaeissa mainitaan myös elävältä hautaaminen, joka oli rangaistus eläimiinsekaantumisesta.¹⁵ Elävältä hautaamista ei Suomessa tapahtunut mahdollisesti koskaan, ja Ruotsissakin varmuudella vain kerran keskiajan kuluessa. Tosin perimätiedon mukaan Savitaipaleella olisi eräs eläimiinsekaantuja haudattu elävältä hyväksikäyttämänsä hevosen kanssa, mutta todellisuuspohjaa tarinalla ei välttämättä ole – etenkin kun hautaaminen tarinan mukaan tapahtui niin, että rikollinen haudattiin kaulaansa myöten samalla istuen hevosen selässä.¹⁶

Maallisen vallan puolella kirkollisen hautauksen kieltäminen oli merkittävä osa kuolemantuomioita, mikä saattoi olla rikollisille suurempi pelote kuin itse teloitaminen – estihän ruumiin hajoaminen teloituspaikalla ylösnousemisen viimeisenä päivänä.¹⁷ Keskiajan maanlait ovat kuitenkin vaitonaisia sen suhteen, miten teloi-

tettujen rikollisten ruumiit tulisi haudata. 1300-luvun puolivälissä laaditussa **Maunu Eerikinpojan** maanlaissa¹⁸ on mukana kuolemanrangaistus, mutta ruumiiden hautaamisesta ei mainita mitään.¹⁹ **Kristoffer Baijerilaisen** maanlaissakin (1442) kirkkomaan ulkopuolelle hautaaminen mainitaan suoraan vain itsemurhan tehneiden kohdalla: lain mukaan itsemurhan tehneen ruumis oli vietävä metsään ja poltettava siellä.²⁰ Kuitenkin jos vainaja oli tiedetty vähämieliseksi, ruumis voitiin haudata kirkkoaidan viereen.²¹

Vaikka keskiajan lakitekstit eivät muuten suoraan mainitse ruumiiden hautaamista kirkkomaan ulkopuolelle, on selvää, että monet teloitustavat ovat estäneet ruumiiden tavanomaisen hautaamisen. Keskiajalla useimmista vakavista rikoksista rangaistuksena oli miehillä teipypörrällä teloittaminen ja naisilla elävänä hautaaminen tai roviolla polttaminen. Tällaisia rikoksia olivat murhan salaaminen, oman lapsensa tai vanhempansa tappaminen, kaksinnaiminen, isäntänsä murhaaminen ja noituudella tappaminen.²² Teilausten yhteydessä kuolemaantuomitun ruumis paloitettiin, ja ruumiinosat jätettiin teipypörrille nostettuna mätänemään. Tuhopolttajat ja eläimiinsekaantajat määrättiin puolestaan poltettavaksi roviolla – roviolle joutui myös eläin, johon sekaantuminen oli tapahtunut.²³ Maakuntalaeissa säädettyjä rangaistuksia ei kuitenkaan pantu täytäntöön mustavalkoisesti, vaan tapauksissa otettiin huomioon henkilön ominaisuudet ja rikokseen vaikuttaneet olosuhteet.²⁴

Keskiajan Suomesta on tiedossa ainakin yksi tapaus, jossa mainitaan henkilön tulleen haudatuksi kirkkomaan ulkopuolelle. Vuonna 1472 paavin kuuriassa Roomassa käsiteltiin tapausta, jossa turkulainen pappi **Magnus Petri** oli joutunut taisteluun **Pe-**

Kuva 2. Turun Kerttulin hautausmaa sijaitsi Karjakadun eli nykyisen Uudenmaankadun varrella kuvan alaosassa ja se on merkitty tekstillä Skarprätta-replan (kuvassa nuolella). Sen alapuolella sijaitsee numerolla 300 pyövelin asunto ja kaalimaa. Jakob Gadolinin Turun kartta 1756, Turun museokeskus. Muokkaus ja lisäykset: Ulla Moilanen.

ter Bengtsson -nimisen maallikon kanssa. Magnus oli ollut matkalla seurakuntaansa, kun Peter oli hyökännyt tiellä hänen kimpuunsa, koska epäili papin vieneen hänen toisen kannuksensa. Seuranneessa miekatappelussa Peter sai kuolettavan iskun. Koska hyökkääjä oli näin aiheuttanut oman kuolemansa, hänet "haudattiin pyhittämättömään maahan kirkkomaan viereen" (*in terra prophana extra cimiterium sepultus extitit*).²⁵ Maanlain kannalta tapauksessa oli kyse yleistä tietä koskevan rauhan rikkomisesta, jonka seurauksena Peteriltä evättiin haudaus kristilliseen maahan. Varsinainen tuomio oli annettu maallisessa oikeudessa, mutta penitentiariaatissa asiaa jouduttiin käsittelemään, jotta Peterin kuoleman aiheuttanut Magnus saattoi jatkaa toimintaansa pappina.²⁶

Keskiajan kuluessa katolisen kirkon viralliseksi teologiaksi muodostui osittain antiikin auktoreiden vaikutuksesta, että toisen henkilön surmaamisen ohella myös itsemurha oli syntiä Jumalaa kohtaan sekä luonnon järjestyksen ja viidennen käskyn "älä tapa" rikkomista.

Kenties vakavinta itsemurhassa oli, että tekijä kuoli kuolemansynnin tilassa vailla mahdollisuutta katua tekoaan. Tämä teki itsemurhan tehneen ruumiista yhteisön kannalta vaarallisen. Koko keskiajan Euroopassa olikin tyypillistä, että itsemurhan tehneiden ruumiita oli käsiteltävä poikkeuksellisella tavalla. Tyypillisesti tämä näkyi vainajan hautaamisessa joutomaalle, avoimelle niitylle tai tienristeykseen.²⁷

Toisinaan itsemurhan synnistä saatuneen ruumiin hävittäminen vaati hyvin poikkeuksellisia toimia: esimerkiksi saksankielisten alueiden eteläosissa kerrotaan myöhäiskeskiajalla itsemurhan tehneiden ruumiin sulkemisesta tynnyriin ja tynnyrin heittämisestä voimakkaaseen virtaan.²⁸ Itsemurhan luokittelu ei kuitenkaan ollut yksiselitteistä. Esimerkiksi vanhuuden

muistisairaudet voitiin rinnastaa mielenvi-
kaisuuteen ja näin ollen iäkkään henkilön
poikkeava käytös saattoi johtaa kirkkomaan
ulkopuolelle hautaamiseen.²⁹

KUOLEMAANTUOMITTUJEN JA RIKOLLISTEN HAUTAAMINEN REFORMAATION JÄLKEEN

Reformaation jälkeen joitakin sääntöjä lie-
vennettiin. Vuoden 1571 kirkkojärjestyksessä
Then Swenska Kyrkeordningen kielsi edel-
leen kristillisen hautauksen itsemurhaajilta,
mutta kristillisesti kuolleet mestatut voitiin
haudata kirkkomaalle esivallan luvalla.³⁰

Vuonna 1686 säädetyn kirkkolain mu-
kaan kirkkomaan ulkopuolelle piti haudata
yksiselitteisesti enää avioliiton ulkopuolella
syntyneet tai murhatut lapset. Kiinnostavaa
kyllä, muuhun uskontokuntaan kuin luteri-
laiseen kirkkoon kuuluneilla oli oikeus tul-
la haudatuksi kirkkomaahan, mutta ilman
kirkollisia toimituksia. Rikollisten, syntisten
tai muuten "jumalatonta elämää pitäneiden"
hautaamiseen liittyvät seikat annettiin sen
sijaan maallisen oikeuden päätettäväksi.³¹
Oikeuden päätöksiä ei seurakunnissa tosin
välttämättä odotettu, vaan vainajat saatettiin
laskea hautaan jo ennen päätöksen saapu-
mista.³²

1600-luvulla kuolemaantuomitun hauta-
paikan määräytymistä ei sanellut ainoastaan
laki, vaan myös vainajan sosiaalisella ase-
malla ja suhteilla oli merkitystä. Esimerkiksi
Turussa haudattiin Kerttulin hautausmaa-
han (kuva 2) sekä Turun torilla mestattujen
että hautausmaalla hirtettyjen ja mestattu-
jen ruumiit. Tämä koski säätyasemaltaan
alhaisempia rikollisia, sillä parempiosaiset
saivat hautapaikkansa Turun tuomiokirkon
luota Unikankarelta. Myös kuolemaantu-
mittuihin rinnastettavat itsemurhaajat sai-

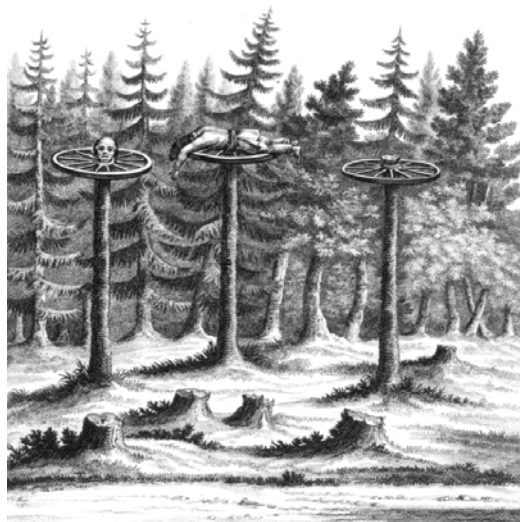
vat hautauksessa saman kohtelun. Oikeu-
delle ilmoitettiin esimerkiksi huhtikuussa
1656, että Kerttulin hirsipuun alla makasi
kuolleena **Agneta Henriksdotter**. Järjes-
tetyn tutkimuksen jälkeen päätettiin, että
pyöveli hautaisi kaulansa hirsipuun juurella
auki viiltäneen vainajan sille paikalle, jolla
hän kuoli. Vainajalle ei ilmeisesti hankittu
arkkua, vaan hänet käärittiin päällään ollei-
siin vaatteisiin.³³ Pyöveli tai hänen renkinsä
määrättiin myös vuonna 1664 hautaamaan
itsemurhaaja **Margareta Henriksdotter** hir-
sipuun juurelle. Tehtävä jäi rengeille, jotka
hautasivat hänet 16. elokuuta.³⁴ Syntiselle
Agnes Andersdotterille ilmoitettiin syys-
kuussa 1669, että hovioikeus oli määrännyt
hänelle kaivettavaksi ensin kuopan maahan,
jonka jälkeen hänet mestattaisiin kirveellä
Kerttulin teloituspaikalla. Sen jälkeen hänet
vietäisiin arkussa roviolle ja poltettaisiin.
Hänet voitaisiin haudata maahan, jos hän
hankkisi sitä varten arkun itselleen.³⁵ Kak-
si päivää myöhemmin Agnes Andersdotter
mestattiin ja poltettiin, mutta asiakirjat ei-
vät valaise sitä, haudattiinko hänet Kerttulin
hautausmaahan vai rovion läheisyyteen.³⁶

Keskiajan jälkeen ruumiillisten rangais-
tusten muodot osittain muuttuivat, sillä
yhteiskunnallisen ja sosiaalisen kontrollin
vuoksi ruumista tai ruumiinosia voitiin pi-
tää esillä varoittavana esimerkkinä.³⁷ Mar-
raskuussa 1670 kuolemaan tuomittu Turun
pyöveli **Henrik Knutsson** pyysi, että hänet
hirtettäisiin keskikohdalle hirsipuun por-
taiden korkeutta. Hän ei halunnut roikkua
korkeimmalla kohdalla spehtaakkelinä ja
pilkattavana. Hän myös pyysi, että hänen
ruumiinsa voitaisiin ottaa alas muutaman
päivän kuluttua. Hänelle vastattiin, ettei
häntä voitaisi hirttää niin alas, mutta että
hänen ruumiinsa voitaisiin ottaa alas kuten
hän pyysi, mikäli hän menisi suosiolla ku-
olemaansa. Henrikin tuomio pantiin täytän-

töön Kerttulin hirsipuussa 21. marraskuuta 1670 ja hänet haudattiin sen juurelle.³⁸

Mikäli kuolemaantuomittu oli aatelinen, säätyläinen, virkamies tai johtavan porvariston jäsen, hänet voitiin haudata Kerttulin hautausmaan sijasta Turun tuomiokirkkoon tai sitä ympäröineeseen hautausmaahan. Kun esimerkiksi Turun kaupunginviskaali **Robert Säger**, joka oli myös kauppias ja kuului erääseen kaupungin johtavista perheistä, tappoi 3.5.1695 ylioppilas **Henrik Tarvoniuksen**, mestattiin hänet virkamiehelle kirvestä paremmin sopivalla miekalla torilla 28.9.1695. Tuomiokirkon sukuhautaan häntä ei sentään päästetty, mutta kuitenkin tuomiokirkon eteläpuolelle. Hautajaisia ei myöskään vietetty hiljaisesti, sillä hänen arkullaan kirkossa käytettiin pariivaatetta ja hänelle soitettiin tiima sunnuntaikelloja, jotka olivat suuria kelloja pienempiä. Hänen tapauksessaan menettelyyn saattoi vaikuttaa myös pyövelin hutilointi, sillä hän löi Sägeria ensin pääkallon takaosaan ja toisella kerralla oikeaan poskeen ennen onnistunutta iskua.³⁹

Myös kuolemaantuomitun tai itsemurhaajan käytös ja kääntyminen Jumalan puoleen saattoivat vaikuttaa hänen viimeiseen leposijaansa. Maaliskuun 15. päivä vuonna 1668 lähetettiin Turussa kämneri **Bertil Letzle** ja välskäri **Petter Barberare** tutkimaan pyövelin lesken **Brita Klemetsdotterin** haavat. Barberare ilmoitti, että ne olivat kuolemaksi, eikä niitä voinut lääkittää. Toinen oli kaulassa ja toinen vatsassa. Leski sanoi aiheuttaneensa ne itse suuren heikkoutensa ja tuskansa vuoksi. Kun 18. päivä saatiin tietää, että leski oli kuollut, kysyttiin hänen isännältään **Erik Pålssonilta**, miksi hän oli viillellyt itseään. Tämä kertoi lesken olleen kolme viikkoa kovassa poltetaudissa ja saaneen viimeisen ehtoollisenkin. Kuolinhetkellä paikalla olleet **Mickel Turskan**

Kuva 3. E. D. Clarken teoksessa 1798 ilmestynyt kuva Raahen Olkijoella teitlatusta rikollisesta (Clarke 1819).

vaimo **Scholastika Henriksdotter** ja **Erik Knutssonin** vaimo **Barbro Bertilsdotter** kertoivat lesken kutsuneen heidät luokseen edellisenä iltana kello neljän aikoihin. Hän oli pyytänyt heiltä anteeksi, että oli aiheuttanut heille vaivaa levottomalla elämällään. Tämä oli tapahtunut jumalisesti, sillä leski oli huokaillut Jumalan ja Luojansa puoleen. Koska asiassa ei voitu todeta muuta, kuin että vaimo oli viiltänyt itseään päänsä heikkoudessa, annettiin lupa haudata hänet kirkkomaahan.⁴⁰

Tuomioistuimet perustivat rangaistuskäytäntönsä keskiaikaisiin maakunta- ja maanlakeihin aina vuoteen 1734 saakka, jolloin käyttöön otettiin Ruotsin valtakunnan laki.⁴¹ Näin ollen rikollisten hautaus-tapa ja -paikka saattoivat vaihdella suuresti. Vuoden 1734 Ruotsin valtakunnan laki määräsi vielä kuolemantuomion mm. lapsenmurhasta, eläimiinsekaantumisesta ja noituudesta. Rangaistus voitiin toteuttaa hirttämällä, polttamalla tai teilaamalla (kuva 3), ja pyövelin tuli haudata ruumis tai sen jäännökset maahan joko teloituspaikalla

tai syrjässä metsässä.⁴² Käytännössä iso osa kuolemantuomioista lievennettiin sakko- ja vankeusrangaistuksiksi.⁴³ 1700-luvun kuollessa maallisen oikeuden merkitys myös itsemurhatapausten tutkimuksissa kasvoi. Ruumiinavauksen avulla tutkittiin, oliko itsemurhan tehnyt henkilö toiminut tarkoituksellisesti tai mahdollisesti päätynyt ratkaisuun syyntakeettomana eli mielenvikaisena. Mielenhäiriöt pyrittiin tunnistamaan sisäelinten, erityisesti sydämen, suolten ja naisten tapauksessa myös kohdun poikkeamien perusteella.⁴⁴ Kaikissa epävarmoissa tapauksissa oikeus pyrki välttämään viatoman rankaisua, joten oikeudenkäyntiasiakirjojen perusteella iso osa itsemurhan tehneistä päättyi lopulta haudatuksi kirkkomaalle, tosin ilman kirkollisia seremonioita.⁴⁵ Lain mukaan myös kuolleena löydetty, joiden kuolintapa oli tuntematon, tuli haudata normaaliin tapaan. Jos tällainen vainaja kuitenkin oli tunnetusti viettänyt "jumalantonta elämää", tämä piti haudata syrjäiseen paikkaan hautausmaalla.⁴⁶ Hautausrituaalit määrittävät lait säilyivät pitkään, sillä vielä vuoden 1869 kirkkolaissa määrättiin, että kastamattomat lapset, tuntemattomat vainajat, viinanjuontiin kuolleet, itsemurhan tehneet, surmatut tai murhaajat tulee haudata kirkkomaalle lyhyen kaavan mukaisesti

ilman puheita, saarnaa ja kellojen soittoa.⁴⁷ Myös kuolemaantuomitun sosiaalinen asema vaikutti läpi historiallisen ajan siihen, haudattiinko hänet teloituttamisen jälkeen kirkkomaalle vai sen ulkopuolelle.⁴⁸

HAUDAT JA IHMISJÄÄNNÖKSET TELOITUSPAIKOILLA

Teloitettujen ruumiita ja ruumiinosia haudattiin tai jätettiin toisinaan teloituspaikeille tai niiden läheisyyteen. Teloitus- ja rangaistuspaikat ovat kaikkialla Euroopassa tavallisesti sijainneet näkyvillä ja merkityksellisillä paikoilla, usein rajojen tuntumassa, kulku-reittien varrella, risteyksissä (kuva 4) tai kirkon vieressä.⁴⁹ Paikkojen näkyvyys liittyy fyysisen rangaistuksen rooliin julkisen ja yhteisöllisen kontrollin välineenä. Suomessa hyvänä esimerkkinä tällaisesta sijainnista on Espoon Galgbacken (Hirttomäki), jossa tiedetään toimeenpannun kuolemantuomioita. Paikka sijaitsee kahden kylän, Morbyn ja Fannnsbyn, rajalla ja myös suuren rantatien varrella.⁵⁰

Varhaismodernista Skandinaviasta ja Länsi-Euroopasta tunnetaan myös tapa käyttää teloituspaikkoina esikristillisiä kalmistoja ja käytöstä jääneitä hautapaikko-

Kuva 4. Teiden risteykseen merkitty rangaistuspaikka Gävlen lähellä sijaitsevan Torsåkerin kartassa vuodelta 1815 (Lantmäteriverkets forskningsarkiv, Gävle; Karta V51-9:1 (1815) Torsåker, Gammelstilla Bruk).

ja. Näistä paikoista on siten löytynyt myös nuorempia ihmisjäännöksiä, jotka ovat kuuluneet kuolemaantuomituille.⁵¹ Joskus vanhat teloituspaiikat ovat puolestaan sopineet myöhempään hautaamiseen tapauksissa, joissa vainajia ei ole haluttu haudata muualle. Esimerkiksi Virossa Haapsalun keskiajalla käytössä olleelle teloituspaikalle on arkeologisten tutkimusten mukaan haudattu vielä vuosisatoja myöhemmin ruumiita, joille on tehty lääketieteellinen ruumiinavaus ja joita ei oletettavasti sosiaalisten syiden vuoksi haluttu haudata muualle.⁵² Myös Tartossa keskiaikaiselle hirsipuupaikalle on 1600-luvulla haudattu itsemurhan tehneitä.⁵³

Suomessa teloituspaiikkoja ei toistaiseksi ole juurikaan tutkittu arkeologisesti.⁵⁴ Pietarsaaren Galgbackenilla sijainneen teloituspaiikan ja hautausmaan paikkaa on tutkittu koekaivauksin vuonna 1989, mutta tuolloin ei löydetty rangaistuspaikkaan viittaavia jälkiä ja kohteen todettiin luultavasti tuhoutuneen hiekanoton ja myöhemmän rakentamisen yhteydessä.⁵⁵ Raaseporin linnan pohjoispuolella Galgbackenilla sijainnutta keskiaikaista mestauspaikkaa on yritetty paikallistaa vuonna 2009, mutta siinäkin ei tuolloin onnistuttu.⁵⁶ Virossa ja Ruotsissa tehdyt teloituspaiikkojen arkeologiset tutkimukset kuitenkin antavat hyvän esimerkin paikkojen tutkimuspotentialista.

Tallinnasta on löytynyt 1300–1400-luvuilla käytössä olleen hirsipuun ympäriltä useita yksilöitä sisältänyt hautausmaa, jossa vainajat on pyritty hautaamaan lähelle hirsipuuta.⁵⁷ Myös Ruotsista on useilta teloituspaiikoilta, muun muassa Visbyn Galgbackenilta, Vadstenan Kvarnbackenilta ja Smålannissa sijaitsevasta Hamnedasta löydetty 1200–1500-luvuille ajoittuvia teloitettujen haudauksia.⁵⁸ Keskiaikaisten kuolemaantuomittujen hautojen ja jäännösten

tutkiminen voi avata kapeaksi jääviä kirjallisia lähteitä laajempia näkökulmia rikollisten vainajien käsittelyyn.⁵⁹ Haudat mahdollistavat myös rikoksiin syyllistyneiden elämänhistorian tarkastelun yksilötasolla ja laajempien teloitushautausmaiden kohdalla rikollisuuden demografisen jakauman tutkimuksen. Kuten aikaisemmin mainittiin, on teloituspaiikoille myös myöhemmin vietu haudata sellaisia henkilöitä, joita ei jostain syystä haluttu haudata kirkkomaalle. Rangaistuspaikoilla sijaitsevat hautaukset saattavat siis kertoa myös paikan itsensä merkityksestä ja laajemmin teloituspaiikosta osana yhteiskunnallista ja sosiaalista maisemaa.

SYRJÄISET HAUTAPAIKAT METSISSÄ JA SOILLA

Ainakin osa kuolemaantuomituista tai syyntakeellisiksi katsotuista itsemurhan tehneistä haudattiin keskeisellä paikalla sijainneen rangaistuspaikan sijasta syrjäisiin paikkoihin, ja ruumiin hautauksesta tai hävittämisestä vastasi pyöveli tai rankkuri.⁶⁰ Tavallisesti syrjäinen hautapaikka on selitetty varotoimenpiteenä, jonka tarkoituksena oli estää levotonta vainajaa palaamasta elävien joukkoon.⁶¹ Rikollisten ruumiinosilla tai ruumiiseen kosketuksissa olleilla materiaaleilla oli myös merkitystä erityisen voimakkaina taikaesineinä.⁶² Jopa vuonna 1648 kuolleen Tanskan ja Norjan kuninkaan **Kristian IV:n** on kerrottu yrittäneen parantaa epilepsiaansa jauheella, jonka valmistusaineena oli käytetty teloitettujen rikollisten päitä.⁶³ Ruumiinosat tai rovon jäännökset voitiin haudata myös muualle kuin teloituspaiikalle, jotta ne eivät olisi päätyneet taikuuden harjoittajien käsiin. Tällaisia metsähautoja tehtiin vielä varsin myöhään, sillä

metsään haudattiin esimerkiksi itsemurhan tehnyt Suomen kaartin tarkk'ampuja **Johan Wahlman** vuonna 1850⁶⁴ ja Haminassa kaksi saman vuoden aikana hirttäytynyttä miestä 1855.⁶⁵

Metsien ohella myös suot mainitaan toisinaan asiakirjoissa rikollisten ja itsemurhan tehneiden hautapaikkoina. Kangasniemellä vainajia kerrotaan haudatun kirkon lähistöllä sijainneeseen Hurskaisen suohon.⁶⁶ Syksyllä 1796 Alahärmässä rankuri määrättiin hovioikeuden päätöksen mukaisesti hautaamaan hirttäytyneen lesken **Maria Kalliokosken** ruumis suohon.⁶⁷ Suohon hautaaminen saattoi tapahtua ilman oikeuden päätöstä. Raudussa 1663 itsensä hirttänyt **Helga** jätettiin oikeudessa tuomitsematta, sillä tämän vanhemmat olivat jo ennen kärkeä ehtineet haudata ruumiin suohon.⁶⁸ Loviisassa puolestaan sattui elokuussa 1810 vain muutaman päivän sisällä kaksi poikkeuksellista kuolemantapausta. Renki **Thomas Johansson** tukehtui juopuneena paloviinaan ja kulkukauppias **Jonas Stenforss** surmasi itsensä. Raastuvanoikeuden päätöksen mukaan molemmat vainajat sai haudata kirkkomaahan, mutta kirkonkirjojen mukaan kumpikin päädyttiin oikeuden päätöksestä huolimatta laskemaan suohon.⁶⁹

Syrjäisien metsähautojen sekä vainajien poltettujen, asuinpaikkojen takamaille sijoitettujen jäännösten tavoittaminen arkeologisesti on systemaattisella etsimisellä käytännössä mahdotonta. Toisaalta satunnaisen suohaudan tullessa vastaan olisi hyvä tuntea niitä syitä, joiden vuoksi vainajia on haudattu tällaisille paikoille. Tämä helpottaa mahdollisen suohaudan kontekstin tunnistamista ja tulkintaa. Täysin poissuljettua suohaudan löytyminen ei ole, sillä tarkoituksella tehtyjä historiallisia suohautoja tunnetaan esimerkiksi juuri Virosta.⁷⁰ Ran-

gaistuspaikoilta löytyviä mahdollisia hautoja kaivettaessa on syytä varautua paitsi irrallisiin ja fragmentaarisiin luuaineistoihin myös vaihteleviin anatomisiin asentoihin, kuten selän taakse sidottuihin käsiin.⁷¹ Hyvin säilyneissä luurangoissa voi myös erotua esimerkiksi mestaamiseen tai hirttämiseen liittyviä niskanikamien vammoja.⁷²

KUOLEMAANTUOMITUT SIUNATUILLA HAUTAUSMAILLA

Keskiajan Euroopassa rikollisia varten voitiin perustaa erillisiä hautausmaita, jotka oli siunattu ja niitä ylläpitivät kirkolliset viranomaiset.⁷³ Myös teloituspaikat itsessään saattoivat sijaita hautausmaalla. Esimerkiksi Turussa Mätäjärven kaupunginosassa Uudellemaalle johtavan tien varressa sijaitsi erityisesti köyhille ja teloitetuille tarkoitettu Pyhän Gertrudin killan ylläpitämä kappeli ja hautausmaa.⁷⁴ Kaupungin hirsipuu nykyisine muistomerkkeineen on yleensä sijoitettu tämän hautausmaan takaiselle Kerttulinmäelle.⁷⁵ Ainakin 1600-luvun alkupuolelta hirsipuu seisoi kuitenkin juuri Kerttulin hautausmaalla (kuva 2).⁷⁶ Siellä se oli luultavasti myös aiemmin, sillä kalliolle olisi ollut vaikea pystyttää tukevaa rakennelmaa hirttämistä varten.

Kirkkomaan viereen, kirkkoaidan ulkopuolelle tehtyjen hautausten tavoittaminen on arkeologisesti haastavaa, koska useimpia historiallisia kirkkomaita on laajennettu alkuperäistä alaansa suuremmiksi, jolloin hautausmaiden ulkopuoliset hautaukset ovat jääneet kirkkomaan sisään. Myös siunattua kirkkomaata arvotettiin eri tavoin sijainnin perusteella. Kirkon pohjoispuolista kirkkomaan osaa pidettiin noin 1300-luvulta lähtien huonona ja halveksittavana paikkana, johon ei mielellään haudattu.⁷⁷

Kuva 5. Sastamalan Kilpijoella historiallisen kulkutien varrella sijaitseva rangaistuspaikka Ruoskamäki, jossa kerrotaan sijainneen mm. teillipyöriä. Nykyisin paikalla sijaitsee muistomerkkinä moderni paalu. Ympäristö on kuitenkin koskematonta. Kuva: Ulla Moilanen.

Etenkin perimätiedon mukaan kirkkojen pohjoispuolelle voitiin haudata lähinnä rikkollisia ja itsemurhan tehneitä, mutta todellisuudessa pohjoispuolisella hautausmaalla sijaitsi usein myös köyhille sekä palvelusväelle tarkoitettuja merkitsemättömiä rivihautoja.⁷⁸ Todennäköisesti juuri tällaista kirkon pohjoispuolelle tehtyä yhteishautaa on tutkittu mm. Pälkäneen rauniokirkon arkeologisissa kaivauksissa vuonna 2003.⁷⁹

Hautausmaille tehtyjen rikollisille kuuluneiden hautojen tunnistamisesta on esitetty erilaisia näkemyksiä. Toisten mukaan rikollisten hautaustavat eivät välttämättä eroa muista millään tavalla.⁸⁰ Vastakkaisen näkemyksen mukaan rikolliset on voitu haudata poikkeavasti, jolloin mm. päättömät tai sidotut vainajat sekä poikkeavat hautausa-sennot ja -suunnat edustaisivat tuomittuja henkilöitä.⁸¹ Poikkeavana kohteluna voidaan pitää vainajan tai haudan seivästämis-

tä, mistä on mahdollisesti löytynyt merkkejä ainakin Turun Koroisten ja Hailuodon keskiaikaisilta hautausmailta.⁸² Seivästämisestä löytyy myös asiakirjalähteitä, sillä esimerkiksi vuonna 1692 Hedemorassa, Ruotsissa, määrättiin oikeuden päätöksellä, että pyövelin tuli paitsi haudata itsemurhan tehneen sotilaan ruumis metsään myös seivästää tämän ruumis.⁸³

Vaikka rikollisten ruumiita on voitu käsitellä useilla eri tavoilla, ei kirkkomaille sijaitsevien poikkeuksellisten hautausten syitä välttämättä voi selittää yksinomaan rikoksilla. Niissä tapauksissa, joissa oikeus salli rikollisen haudattavaksi vihittyyn kirkkomahaan, voidaan vainajan käsittelyn olettaa olleen pääpiirteissään samanlaista kuin ns. "normaaleissa" tapauksissa. Lait ja säädökset eivät sisältäneet määräyksiä ruumiin poikkeavasta kohtelusta, vaan ainoastaan hautausrituaalin ulkoisista elementeistä, kuten kellojen soitosta tai saarnasta. Kristillisten

kirkkomaiden poikkeavien hautausten syitä voi etsiä kansanuskomuksista, joiden mukaan poikkeavasti on voitu haudata esimerkiksi hukkumalla tai salamaniskusta kuolleita tai epätavallisen vanhaksi eläneitä.⁸⁴ Poikkeavia hautauksia ei siis voi pitää yksinomaan rikollisille tai itsemurhan tehneille kuuluvina, vaan niiden taustalla voi olla lukuisia erilaisia syitä.⁸⁵

LOPUKSI: TULEVIA TUTKIMUSMAHDOLLISUUKSIA

Suomessa sijaitsee useita historiallisia rangaistuspaikkoja, joiden arkeologisia tutkimusmahdollisuuksia ei toistaiseksi ole hyödynnetty. Rangaistuspaikkoja on luultavasti ollut lähes joka pitäjässä, joten paikkojen tutkimus vaatii systemaattista kartoitusta ja paikantamista asiakirjalähteistä sekä arkeologista inventointia ennen tarkempia tutkimuksia. Osa rangaistuspaikoista, kuten Turun Kerttulinmäki tai Kangasniemen Hurskaisen suo, on jäänyt myöhemmän rakentamisen alle, mutta rakentamattomiakin kohteita on useita. Kiinnostavia tutkimuskohteita voisivat olla esimerkiksi tässä artikkelissa mainittu Espoon Galgbacken⁸⁶ sekä Hämeenlinnan Kaupunginpuiston Pyövelinmäki, Savonlinnan pohjoispuolella sijaitseva Hirsipuunsaari, Sastamalan Kilpjoen Ruoskamäki (kuva 5), Kokkolan Kälviän Hampujärvi⁸⁷ ja Raaseporin linnan lähellä sijaitseva Galgbacken – siitäkin huolimatta, että aikaisemmissa tutkimuksissa rakenteita tai hautoja paikalta ei paikannettu.⁸⁸ Salon Teilinumella maaperä ja topografia saattaisi olla otollista hautoja ajatellen, sillä mäellä on vielä 1960-luvulla erottunut kuopanteita ja myöhemmin paikalta on otettu hiekkaa⁸⁹. Teilinummen alue voi-

sikin myöhemmästä kajoamisesta huolimatta olla potentiaalinen tutkimuskohde. Myös Sastamalan Huidan teilipaikka⁹⁰ ja Reinilän teilipaikka⁹¹ saattaisivat paljastaa kiinnostavaa tutkimusaineistoa.

Entä minkälaisia kaivauslöytöjä rangaistuspaikoilta olisi konkreettisesti odotettavissa? Historiallisen ajan kiinteiden muinaisjäännösten oppaan mukaan rangaistuspaikoilla ei todennäköisesti ole löydettävissä kiinteitä rakenteita,⁹² mutta ainakin Tarton 1600–1700-luvuille ajoittuvalla hirsipuumäellä on havaittu mahdollisesti hirsipuuhun liittyneitä paalunsijoja.⁹³ Hirsipuiden perustukset voivat keskieurooppalaisten esimerkkien mukaan olla myös tuulimyllyn perustaa tai kaivon reunustaa muistuttavia pyöreitä rakenteita tai vaihtoehtoisesti kivistä ja tiilistä tehtyjä neliskulmaisia rakenteita.⁹⁴

Ruotsalaisten, virolaisten, brittiläisten ja keskieurooppalaisten esimerkkien valossa teloitettuja vainajia on jo keskiajalta lähtien voitu haudata paikoille, joissa kuolemantuomioita on toteutettu. Hirsipuiden tapauksessa hautaaminen on voinut tapahtua joko aivan hirsipuun alle tai sen läheisyyteen.⁹⁵ Esiksi Hamnedan kaivaukset Ruotsissa ovat osoittaneet, ettei hirtettyjä suinkaan jätetty aina hirsipuuhun odottamaan ruumiin hajoamista.⁹⁶ Suomesta hautoja tai ihmisjäännöksiä ei toistaiseksi ole rangaistuspaikkojen yhteydestä löydetty, mutta kiinnostava on esimerkiksi Kalajoen Vuorenkallion Heusalaan liittyvä perimätieto. Sen mukaan erään rakennuksen puutarhasta löytyi 1930-luvulta ihmisluita, jotka jätettiin siirtämättä kirkkomaahan. Luiden löytöpaikka on paikannettu noin 200 metrin päähän isojakokartassa mainitusta rangaistuspaikasta, mutta molemmat paikat ovat nykyisin rakennettuja, eikä niillä ole todettu sijaitsevan muinaisjäännöstä.⁹⁷

Rangaistuspaikkoihin liittyvää perimätietoa käsitellessä on kuitenkin hyvä muistaa, ettei edes melko tuoreessa käytössä olleiden paikkojen sijaintiin liittyvä perimätieto pidä välttämättä paikkansa.⁹⁸

Kokonaisten vainajien ja koskemattomien hautojen lisäksi rangaistuspaikoilta on todennäköisesti odotettavissa fragmentaarista luuaineistoa, sillä ruumiiden hautaamatta jättämisestä on arkeologisia esimerkkejä esimerkiksi Visbyn Galgbackenista, jossa laajalle alueelle levinneet ihmisluut viittaavat tällaiseen käytäntöön.⁹⁹ Toisaalta myös sekundaarinen kajoaminen voi levittää luuaineistoa. Ainakin perimätiedon mukaan teloitettujen omaiset saattoivat hakea ruumiinosia teloituspaikoilta ja haudata niitä salaa.¹⁰⁰ Fragmentaarisia luujäänteitä voisi odottaa löytyvän myös teilipaikoilta, joissa vainajia on voitu paloittaa ja joissa ruumiit tai niiden osat altistuivat luonnon-ilmioille ja olivat lintujen ja eläinten tavoitettavissa.

Ihmisjäännösten lisäksi myös eläinten luut ja palaneet luut voivat kuulua rangaistuspaikkojen löytöaineistoon. Esimerkiksi Visbyn Galgbackenilta on löytynyt kotieläinten luita, joista ainakin osa on saattanut päätyä paikalle eläimiinsekaantumistuumioiden yhteydessä.¹⁰¹ Galgbackenin kaivauksissa on tavattu myös roviolla poltettujen vainajien jäännöksiä. Luiden käsittelyssä voi yleisesti ottaen nähdä tarkoituksenmukaisuutta: poltetut luut on kerätty roviopaikalta ja levitetty hirttopuukehikon alle.¹⁰²

Etenkin tuoreempia teloituspaikkoja on mahdollista tutkia myös muistitiedon ja muistamisen teorian valossa (kuitenkin lähdekriittisesti), kuten oululaisessa tutkimuksessa **Taavetti Lukkarisen** vuonna 1916 toteutetun teloituksen tapahtumapaikan tutkimuksessa on tehty.¹⁰³ Myös maisema ja kohteiden sijoittuminen muo-

dostavat omat osa-alueensa¹⁰⁴ ja tulevaisu-
tutkimuksissa onkin hyvä pohtia tarkem-
min nimenomaan rangaistuspaikkojen to-
pografiaa. Esimerkiksi tässä artikkelissa
on aikaisemmin esitetty, kuinka kallioiselle
Turun Kerttulinmäelle tavallisesti sijoitettu
teloituspaikka on todennäköisesti jo kes-
kiajalla sijainnut Kerttulin hautausmaalla.
Rangaistuspaikkoja ja erityisesti niihin liit-
tyviä hautauksia voisi muuallakin mahdol-
lisesti etsiä tärkeiden kulkureittien ja teiden
sekä rajojen lähistöllä sijaitsevien kallioisten
mäkien läheisyydestä paikoista, joissa maa-
perä sopii paremmin rakenteiden pystyttä-
miseen ja mahdollisesti myös vainajien hau-
taamiseen.

Parhaimmillaan keskiaikaisten ja var-
haismodernien teloituspaikkojen arkeo-
loginen tutkimus hyötyy holistisesta lä-
hestymistavasta, jossa voidaan yhdistää
sosiaaliarkeologian teoreettinen viitekehys
esimerkiksi oikeushistoriaan ja osteologian
menetelmiin. Teloituspaikoilta tavattavien
hautojen tutkimus sopii kontekstuaalisesti
ns. poikkeavien hautausten tutkimusperin-
teeseen, vaikka kuten edellä olemme toden-
neet, poikkeavia piirteitä sisältäviä hautauk-
sia ei voida pitää yksinomaan sosiaalisesti
marginaalisille henkilöille kuuluvina. Rikol-
listen ja itsemurhaajien hautapaikkojen sekä
hautaustapojen lopullinen muoto on mää-
rätynyt hyvin erilaisista syistä ja tekijöistä,
mistä syystä tällaisten henkilöiden hautojen
tunnistaminen ei ole yksioikoista ja hel-
poa. Mahdollisilta rangaistuspaikoilta löy-
tyvät hautaukset voivat kuulua rikollisten
lisäksi muunlaisille sosiaaliseen marginaa-
liin kuuluville henkilöille, kuten esimerkiksi
itsemurhan tehneille, joten rangaistuspaik-
kojen löytöaineisto – jota toistaiseksi ei vielä
Suomesta tunneta – mahdollistaa monipuol-
lisen arkeologisen tutkimuksen ja tulkinto-
jen tekemisen.

Ulla Moilanen
ullamoilanen1@gmail.com
Arkeologia, Turun yliopisto

Ilari Aalto
ilari.aalto@aboavetusarsnova.fi
Aboa Vetus & Ars Nova

Veli Pekka Toropainen
toropekka@gmail.com
Suomen historia, Turun yliopisto

VIITTEET

- 1 Hansson 2012: 192.
- 2 Coriden 2004: 149–150.
- 3 The Provincial Law of Uppland. The Law of the Church: XII §1.
- 4 The Provincial Law of Uppland. The Law of the Church: VIII §1; §2.
- 5 DF 4434.
- 6 Esim. Talve 1988: 9–10.
- 7 Ks. esim. Arkeologisen kulttuuriperinnön opas: Rangaistuspaikka <http://akp.nba.fi/wiki;rangaistuspaikka>.
- 8 Niukkanen 2009: 10, 117–118.
- 9 Vrt. Tarlow & Battell Lowman 2018.
- 10 Esim. Aspöck 2010; Ward 2015.
- 11 Ks. esim. Aspöck 2010: 27; Moilanen 2018: 19–20, 30; Reynolds 2009a.
- 12 Nilsson 1989: 242, 255, 271–272.
- 13 Coriden 2004: 129, 150, 185; Pihlajamäki et al. 2007: 264–265.
- 14 The Provincial Law of Uppland. The Law of the Church: XIII §2; Hälsingelagen. Kyrkobalken: XIX §4.
- 15 Ekholst 1975: 187.
- 16 Keskisarja 2006: 42.
- 17 Esim. Hansson 2012, 192.
- 18 MEML.
- 19 Hansson 2012, 199.
- 20 "Nijn pitä hänen kohta medzän wietämän ia tulesa poltettaman." KrML, Korkeimbain syiden kaari § 4.
- 21 "Muutoin ios se tiettäwä on, että hän nijn taidottomaxi tuli, etteij hän mitäkän waara taitanut karta, nijn mahdetan hän maahan kaiwetta kircko aidan wieren". KrML, Korkeimbain syiden kaari § 4.
- 22 KrML, Korkeimbain syiden kaari § 1, § 2, § 5, § 6, § 10, §15.
- 23 KrML, Korkeimbain syiden kaari § 11, § 14.
- 24 Lamberg et al. 2009: 212.
- 25 DF 6762.
- 26 Salminen 2010.
- 27 Murray 2000: 41–53; Tienristeyksiin hautaamisen kirjallisista lähteistä myöhemmin historiallisella ajalla ks. esim. Tarlow 2017: 17–18, 36.
- 28 Murray 2000: 37–41.
- 29 Miettinen 2009.
- 30 Rimpiläinen 1971: 155.
- 31 KL 1686 luku XVIII § 9, § 10, § 11, § 12.
- 32 Salmela 2017: 163.
- 33 TKA, TRO BIa 26, 15.4.1656, 97; 26.4.1656, 98–99.
- 34 TKA, TRO BIa 34, 1664, hovioikeuden tuomioita, sp.
- 35 TKA, TRO BIa 38, 11.9.1669, 484; 13.9.1669, 484. "På Rättare platzen Gertrud."
- 36 TKA, TRO BIa 38, 13.9.1669, 485.
- 37 Tarlow & Battell Lowman 2018: 15; Ward 2015: 3.
- 38 TKA, TRO BIa 39, 11.11.1670, 609–613; 21.11.1670, 627–628.
- 39 TKA, TRO BIa 64, 30.9.1695, 597–599; KA, Turun tuomiokirkon isännistön arkisto GIa 7, Åbo Domkyrkas Räkenskaper 1694–1703, sp.
- 40 TKA, TRO BIa 37, 15.3.1668, 108–110.
- 41 Lamberg et al. 2009: 207; Tikka & Eilola 2014: 182.
- 42 RL 1734 Rangaistuskaaren 2. luku § 1, 3. luku § 7.
- 43 Vaikka kuolemantuomioita ryhdyttiin jo 1700-luvulla lieventämään vankeusrangastuksiksi, niitä pantiin täytäntöön satunnaisesti vielä 1800-luvulla ja tämän jälkeenkin. 1900-luvun alkupuolella toteutetut kuolemantuomiot liittyivät enää poikkeustilanteisiin ja niiden taustalla oli poikkeuksesta valtiorikos. Ks. esim. Kekkonen 1999: 26, 58, 93.
- 44 Salmela 2017: 90, 180, 187.

- 45 Luef & Miettinen 2012: 107–108.
 46 RL 1734 Rikoskaaren 13. luku § 3.
 47 KL 1869 luku 11, § 88.
 48 Esim. Karlsson 2009, 51; Oravisjärvi 2011: 294.
 49 Esim. Coolen 2013: 773; Niukkanen 2009: 117; Reynolds 2009b.
 50 MJR, tunnus 1000032339.
 51 Coolen 2013: 773.
 52 Malve et al. 2013: 198–199.
 53 Malve et al. 2012: 211.
 54 Kappaleessa mainittujen esimerkkien lisäksi Oulussa on tutkittu vuoden 1916 poliittiseen kuolemantuomioon liittyvää teloituspaiikkaa lähinnä muistamisen ja paikan merkityksen näkökulmasta, ks. tarkemmin Ikäheimo & Äikäs 2018.
 55 Fewster 1990: 9.
 56 Haggrén et al. 2009: 45.
 57 Malve et al. 2012: 207, 210.
 58 Widerström 2011; Karlsson 2009; Hansson 2012.
 59 Esim. Hansson 2012: 189.
 60 Forsius 1989: 5.
 61 Mm. Miettinen 2012: 14; Oravisjärvi 2011: 287.
 62 Harrington 2013: 118; Tarlow & Battell Lowman 2018: 19; Tittonen 2008: 4.
 63 Larson 2014: 152.
 64 KA, Suomen kaartin seurakunnan kirkonkirjat, haudattujen luettelo 1850.
 65 KA, Haminan ja Vehkalahden seurakunnan kirkonkirjat, haudattujen luettelo 1855.
 66 Manninen 1953: 186–187.
 67 KA, Alahärmän seurakunnan kirkonkirjat, haudattujen luettelo 1796.
 68 Miettinen 2012: 15.
 69 KA, Loviisan seurakunnan kirkonkirjat, haudattujen luettelo 1810. Itsensä hengiltä juominen miellettiin itsemurhaksi.
 70 Kama 2017.
 71 Esim. Hansson 2012: 195.
 72 Waldron 1996.
 73 Reynolds 2009a: 246.
 74 Mm. Toropainen 2014.
 75 Kuujo 1981: 196.
 76 TKA, TRO Blä 26, 15.4.1656, 97; 26.4.1656, 98–99.
 77 Mm. Rimpiläinen 1971: 72.
 78 Mm. Kuuliala 1960: 240.
 79 Mikkola 2004: 36.
 80 Esim. Oravisjärvi 2011: 294.
 81 Reynolds 1997; 2009b: 78, 246. Ks. poikkeavien hautausten tulkintojen kritiikistä myös esim. Harjula & Moilanen 2018: 163–164.
 82 Harjula & Moilanen 2018: 164–165; Hailuodon seivästetty vainaja oli myös mestattu, ks. Núñez 2015.
 83 Miettinen 2012: 14.
 84 Weiss-Krejci 2013: 285–286; Pentikäinen 1990: 98.
 85 Ks. myös Moilanen 2018.
 86 MJR, tunnus 1000032339.
 87 MJR, tunnus 1000027970.
 88 Haggrén et al. 2009: 45.
 89 MJR, tunnus 252010037.
 90 MJR, tunnus 1000029729.
 91 MJR, tunnus 1000017893.
 92 Niukkanen 2009: 118.
 93 Malve et al. 2012: 214.
 94 Auler 2013: 143–144.
 95 Esim. Auler 2013; Hansson 2012; Malve et al. 2012; Reynolds 1997; 2009a.
 96 Hansson 2012: 199.
 97 Jussila & Tiainen 2015: 30.
 98 Vrt. esim. Ikäheimo & Äikäs 2018.
 99 Widerström 2011.
 100 Muhonen 2016: 35.
 101 Widerström 2011: 95.
 102 Widerström 2011, 92.
 103 Ikäheimo & Äikäs 2018.
 104 Esim. Reynolds 2009b.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Käytetyt lyhenteet

KA = Kansallisarkisto

KL = Kirkkolaki (1686 ja 1869)

KrML = Kristoffer Baijerilaisen maanlaki (1442)

MEML = Maunu Eerikinpojan maanlaki

RL = Ruotsin valtakunnan laki (1734)

Painamattomat lähteet

Kansallisarkisto

Alahärmän seurakunnan arkisto
Haminan ja Vehkalahden seurakunnan arkisto
Loviisan seurakunnan arkisto
Suomen kaartin seurakunnan arkisto

Museovirasto arkisto

Muinaisjäännösrekisteri (MJR) <https://www.kyppi.fi/palveluikkuna/mjreki/read.asp/r_default.aspx>

Turun kaupunginarkisto (TKA)

Turun raastuvanoikeuden pöytäkirjat (TR0)

Painamattomat lähteet

Fewster, Derek 1990. *De arkeologiska utgrävningarna på Jakobstad Galgbacken och Nynäsbacken* 1989. *Forskningsrapport*. Museoviraston arkisto.

Jussila, Timo & Tiainen, Teemu 2015. *Kalajoki. Keskustan osayleiskaava-alueen muinaisjäännösinventointi 2015*. Inventointiraportti. Mikroliitti Oy. Museoviraston arkisto.

Painetut lähteet

Diplomatarium Fennicum (DF). Kansallisarkisto (KA). (df.narc.fi)

Hälsingelagen. *Svenska landskapslagar* 3. *Södermannalagen och Hälsingelagen*. Åke Holmbäck och Elias Wessén (red.) 1940. Hugo Gebers Förlag, Stockholm, 261–413.

Kirko-laki ja ordningi 1686. Hellemaa, L.-I., Jusila, A. & Parvio, M. (toim.) 1986. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia, 444, Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Kirkkolaki Suomen Suuriruhtinaanmaan evankelis-luhterilaiselle kirkolle: annettu Joulukuun 6 p:nä 1869. Helsinki.

King Magnus Eriksson's Law of the Realm. A Medieval Swedish Code. (MEML) Translated and edited by Ruth Donner. 2000, Ius Gentium Association, Helsinki.

Ruotsin valtakunnan vuoden 1734 laki (<http://agricola.utu.fi/hist/kktk/lait/1734/> 1.8.2018).

The Provincial Law of Uppland. The Law of the Church. *King Magnus Eriksson's Law of the*

Realm. A Medieval Swedish Code, Translated and edited by Ruth Donner. 2000. Ius Gentium Association, Helsinki, 141–162.

Talonpoikain laki. Kuningas Kristofferin maanlain (1442) suomennos Caloniuksen kopion mukaisena. (KrML) Esko Koivusalo (toim.) 2005. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Painettu tutkimuskirjallisuus

Aspöck, Edeltraud 2010. What actually is a 'deviant burial'? Comparing German-language and Anglophone research on 'deviant burials'. Eileen M. Murphy (ed.), *Deviant Burial in the Archaeological Record*. Oxbow Books, Oxford, 17–34.

Auler, Josh 2013. The Archaeology of Execution Sites in Early Modern Central Europe. Natascha Mehler (ed.), *Historical Archaeology in Central Europe*, Special Publication Number 10, Society for Historical Archaeology, 139–147.

Clarke, Edward Daniel 1819. *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa: Part the third, Scandinavia*. T. Cadell and W. Davies Strand, R. Watts Crown Court, Temple Bar, London. (<http://www.doria.fi/handle/10024/69401> 15.8.2018)

Coolen, Joris 2013. Places of justice and awe: the topography of gibbets and gallows in medieval and early modern north-western and Central Europe, *World Archaeology*, 45:5, 762–779.

Coriden, James A. 2004. *An Introduction to Canon Law (Revised)*. Paulist Press, New York.

Ekholst, Christine 1975. *A Punishment for Each Criminal: Gender and Crime in Swedish Medieval Law*. Brill, Leiden.

Forsius, Arno 1989. Lahden kaupungin rankkuri eli putimies. *Hollolan Lahti* 1/1989: 5.

Hansson, Martin 2012. Fortgående straffdom – en medeltida avrättningsplats i Hamneda i Småland. *Fornvännen* 3/2012, 189–202.

Haggrén, Georg, Holappa, Maija, Jansson, Henrik & Knuutinen, Tarja 2009. Alla tiders Raseborg – Kaikkien aikojen Raseborg 2008–2009. *SKAS* 4/2009, 36–45.

Harjula, Janne & Moilanen, Ulla 2018. Poikkeavia piirteitä hautauksissa ja hautarakenteissa. Janne Harjula, Sonja Hukantaival, Visa Immonen, Tanja Ratilainen & Kirsi Salonen (toim.), *Koroinen - Suomen ensimmäinen kirkollinen keskus*, Turun Historiallinen Arkisto. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku, 154–168.

- Harrington, Joel F. 2013. *The Faithful Executioner: Life and Death, Honor and Shame in the Turbulent Sixteenth Century*. Farrar, Straus and Giroux, New York.
- Ikäheimo, Janne & Äikäs, Tiina 2018. Hanging tree as a place of memories: Encounters at a 1916 execution site. *Journal of Community Archaeology and Heritage* 5(3), 166–181.
- Kama, Pikne 2017. *Arheoloogiliste ja folkloorsete allikate kooskasutusvõimalused: inimjäänused märgaladel (Combining archaeological and folkloristic sources: human remains in wetlands)*. Dissertationes Archaeologiae Universitatis Tartuensis 7, Tartu.
- Karlsson, Emma 2009. Glömda gravar på galgbacken. Titti Fendin (red.), *Döden som straff. Glömda gravar på galgbacken*. Östergötlands länsmuseum, Linköping, 15–67.
- Kekkonen, Jukka 1999. *Suomen oikeuden historiallisia kehityslinjoja*. Helsingin yliopiston oikeustieteellisen tiedekunnan julkaisut, Helsinki.
- Keskisarja, Teemu 2006. *"Secoituxesta järjettömän luondocappalden canssa". Perversiot, oikeuselämä ja kansankulttuuri 1700-luvun Suomessa*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Kuujo, Erkki 1981. *Turun kaupungin historia 1366–1521*. Turun kaupunki. Turun Sanomat, Turku.
- Kuuliala, Wiljo-Kustaa 1960. *Entisajan talonpoikaisyhteisö ja kirkko*. WSOY, Porvoo.
- Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu & Niiranen, Susanna (toim.) 2009. *Keskiajan avain*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1203, Bookwell oy, Juva.
- Larson, Frances 2014. *Severed. A History of Heads Lost and Heads Found*. Liveright Publishing Corporation, New York & London.
- Luef, Evelyn & Miettinen, Riikka 2012. Fear and Loathing? Suicide and the Treatment of the Corpse in Early Modern Austria and Sweden. *Frühneuzeit-Info*, vol. 23, no. 1–2, 105–118.
- Malve, Martin, Kivirüüt, Anu, Roog, Raido, Maasing, Madis & Wärmländer, Sebastian K. T. S. 2012. Archaeological pilot study of the gallows hill in Tartu. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2012, 207–216.
- Malve, Martin, Varul, Liivi, Roog, Raido, Maasing, Madis, Wärmländer, Sebastian K. T. S. & Jaago, Kalev 2013. *The Haapsalu Gallows Hill*. *Archaeological Fieldwork in Estonia* 2013, 193–200.
- Manninen, Antero 1953. *Kangasniemen historia I*. Pieksämäki.
- Miettinen, Riikka 2009. 'Metsään vietäväksi ja roviolla poltettavaksi' – Itsemurhan käsitteily Lounais-Suomen maaseudun käräjillä 1600-luvulla. *Ennen ja nyt – historian tietosanomata*, 1/2009. (<http://www.ennenjanyt.net/2009/06/%E2%80%99%E2%80%99met-saan-vietavaksi-ja-roviolla-poltettavaksi%E2%80%99%E2%80%99/> 15.8.2018)
- Miettinen, Riikka 2012. Itsemurhan rituaalisen rankaisemisen merkitykset uuden ajan alun Ruotsissa ja Suomessa. *Thanatos* vol. 1 1/2012, 1–31. (https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2011/09/miettinen_itsemurhan-rituaalisen-rankaisemisen-merkitykset_thanatos-201211.pdf 16.8.2018)
- Mikkola, Esa 2004. Pälkäneen Pyhän Mikaelin kirkon kaivaukset vuonna 2003. *Muinaistutkija* 1/2004, 31–41.
- Moilanen, Ulla 2018. Facing the Earth for Eternity? Prone Burials in Early Medieval and Medieval Finland (c. AD 900–1300). Leah Damman & Sam Leggett (eds.), *The Others. Archaeological Review from Cambridge* 33.2, 19–36.
- Muhonen, Timo 2016. Vuorenpaikoja ja vaaranpaikoja – kaksi kivirauniota Pohjanmaalta. *Muinaistutkija* 1/2016, 26–39.
- Murray, Alexander 2000. *Suicide in the Middle Ages Vol. 2. The curse on self-murder*. Oxford University Press, Oxford.
- Nilsson, Bertil 1989. *De sepulturis: Gravrätten i Corpus Iuris Canonici och i medeltida nordisk lagstiftning*. Almqvist & Wiksell, Stockholm.
- Niukkanen, Marianna 2009. *Historiallisen ajan kiinteät muinaisjäännökset. Tunnistaminen ja suojelu*. Museoviraston rakennushistorian osaston oppaita ja ohjeita 3. Museovirasto, Helsinki.
- Núñez, Milton 2015. Remedies against Revenance: Two Cases from Old Hailuoto (Karlö), North Ostrobothnia, Finland. *Thanatos* vol. 4 2/2015, 78–92. (https://thanatosjournal.files.wordpress.com/2016/01/nunez_remedies_against.pdf 15.7.2018)
- Oravisjärvi, Jani 2011. Rikollisten kuolema ja hautaaminen 1200-luvulta 1800-luvulle. Janne Ikäheimo, Risto Nurmi & Reija Satokangas (toim.), *Harmaata näkyvissä. Kirsti Paavolan juhla*, Vaasa, 285–296.

- Pentikäinen, Juha 1990. *Suomalaisen lähtö – Kirjoituksia pohjoismaisesta kuolemankulttuurista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Pihlajamäki, Heikki, Mäkinen, Virpi & Varkemaa, Jussi 2007. *Keskiajan oikeushistoria*. Tietolipas 218. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- Reynolds, Andrew 1997. The definition and ideology of Anglo-Saxon execution sites and cemeteries. Guy De Boe & Frans Verhaege (eds.), *Death and burial in medieval Europe. Papers of the Medieval Europe 1997 Conference*, Volume 202, Zellik, 33–41.
- Reynolds, Andrew 2009a. *Anglo-Saxon Deviant Burial Customs*. Oxford University Press, Oxford.
- Reynolds, Andrew 2009b. The Landscape Archaeology of Secular Power in 8th to 11th Century England, in Francisco J. Fernandez Conde and Cesar Carcia de Castro Valdes (eds.), *Poder y Simbología en Europa, Siglos VIII a X*. University of Oviedo, Oviedo, 67–88.
- Rimpiläinen, Olavi 1971. *Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen Isoavihaa*. Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia 84. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.
- Salmela, Anu 2017. *Kuolemantekojä. Naisten itsemurhat 1800-luvun jälkipuolen tuomioistuinosseissa*. Turun yliopiston julkaisuja – Annales Universitatis Turkuensis, Sarja C osa 440, Turku.
- Salminen, Tapio 2010. Common Road, Common Duty – Public Road, Private Space?: King Magnus Eriksson's law and the understanding of road as a space in late medieval Finland and the Swedish realm. *Scandinavian Journal of History*, Volume 35, Issue 2 June 2010, 115–134.
- Talve, Ilmar 1988. *Kalmisto – hautausmaa – kirkkotarha*. Kulttuurihistoriaa Suomen hautausmailla. Scripta Ethnologica 38, Turun yliopiston kansatieteen laitoksen julkaisuja, Turku.
- Tarlow, Sarah 2017. *The Golden and Ghoulish Age of the Gibbet in Britain*. Palgrave Historical Studies in the Criminal Corpse and its Afterlife. Palgrave Macmillan, United Kingdom.
- Tarlow, Sarah & Battell Lowman, Emma 2018. *Harnessing the Power of the Criminal Corpse*. Palgrave Historical Studies in the Criminal Corpse and its Afterlife. Palgrave Macmillan, United Kingdom.
- Tikka, Marko, & Eilola, Jari (2014). Lakien synty ja oikeudenkäytön ihanteet. Petri Karonen, & Antti Räihä (toim.), *Kansallisten instituutioiden muotoutuminen: Suomalainen historiakuva Oma Maa -kirjasarjassa 1900–1960*. Historiallisia tutkimuksia, 267. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 179–201.
- Tittonen, Emmi 2008. "Nouse ylös vanha väki, lastujen perään!" Hautausmaiden tilaus 1700-luvun lopulla. *J@RGONIA* 14/2008. (<http://research.jyu.fi/jargonia/artikkelit/jargonia14.pdf> 19.8.2018)
- Toropainen, Veli Pekka 2014. Pyöveli, mestarismies, skarprättäri – Turun lääninmestaaajien minäkuva 1643–1722. *Ennen ja nyt. Historian tietosanomat* 3/2014: Kohtaamisia 1700-luvulla. <http://www.ennenjanyt.net/2014/11/pyove-li-mestarismies-skarprattari-turun-laaninmestaaajien-minakuva-1643%E2%88%921722-2/> 19.8.2018)
- Waldron, Tony 1996. Legalized trauma. *International Journal of Osteoarchaeology*, Volume 6, Issue 1, January 1996, 114–118.
- Ward, Richard 2015. Introduction: A Global History of Execution and the Criminal Corpse. Richard Ward (ed.), *A Global History of Execution and the Criminal Corpse*, Palgrave Macmillan UK, 1–36.
- Weiss-Krejci, Estella 2013. The Unburied Dead. Sarah Tarlow & Liv Nilsson Stutz (eds.), *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death & Burial*, Oxford University Press, Croydon, 281–302.
- Widerström, Per 2011. En annan del av Visby. *Gotländskt arkiv* 2011, Föreningen Gotlands Fornvänner, 87–100.

EEVA JONSSON

RUKOILE MEIDÄN PUOLESTAMME, PYHÄ JUMALANÄITI

KESKIAIKAiset ja reformaation jälkeiset rahauhrit
neitsyt Marialle Ahvenanmaan Jomalan kirkossa

ABSTRACT

Pray for us, Holy God's Mother. Coin offerings to the Virgin Mary during the Middle Ages and shortly after the Lutheran Reformation in the church of Jomala, Åland Islands

Jomala church is a rural church dating to the thirteenth century. It is the only church in Finland representing the Romanesque period. An archaeological excavation of the medieval nave and the choir was carried out in 1961. It yielded a total of 594 coins of which at least 134 are medieval.

The impact of the Lutheran Reformation on church doctrine and practice, and the effects on liturgy and the church interior in relation to the use of money, form the central questions of the chapter. After the Lutheran Reformation in 1527, individual communion through the mediation of the saints was gradually superseded by the celebration of the Eucharist. However, it is evident that coin offerings around the altar dedicated to the Virgin Mary continued in Jomala after the Reformation.

A second issue that is addressed in the study is the continuation of offerings into the Early Modern period. The post-Reformation offering practices described in Finnish written sources reflect the Catholic faith in the miracle of transsubstantio, when the entire substance of the bread and wine are changed into the substance of the body and blood of Christ. This was seen as the most sacred moment during the divine service, and also the most suitable moment to give coin offerings. A post-Reformation coin offering put on the altar cloth during the Eucharist can be described as a kind of a ceremonial payment. This habit lasted at least until the period of the Great Wrath in Finland. It has been emphasised that 'altar cloth offerings' clearly continued after the period of the Great Wrath (1713–1721) in Jomala.

Keywords: Numismatics, coin offerings, churches, Åland Islands, Virgin Mary

Hakusanat: Numismatiikka, rahauhrit, kirkot, Ahvenanmaa, Neitsyt Maria

TAUSTA - JOMALA CHURCH REVISITED

Vuosina 2013–2016 toteutettiin Norjan tiedeneuvoston rahoittama monitieteinen yhteispohjoismainen tutkimushanke *Religion and Money: Economy of salvation in the Midd-*

le Ages. Hanketta johtivat professori **Svein Harald Gullbekk** Oslon Kulttuurihistoriallisesta museosta sekä tohtori **Giles Gasper** Durhamin yliopistosta. Osana tutkimushanketta analysoitiin yhdeksän pitäjänkirkon rahalöydöt, joista kustakin kirjoitettiin

Kuva 1. Jomalan kirkko pohjoisesta. Kuva Markus Hiekanen.

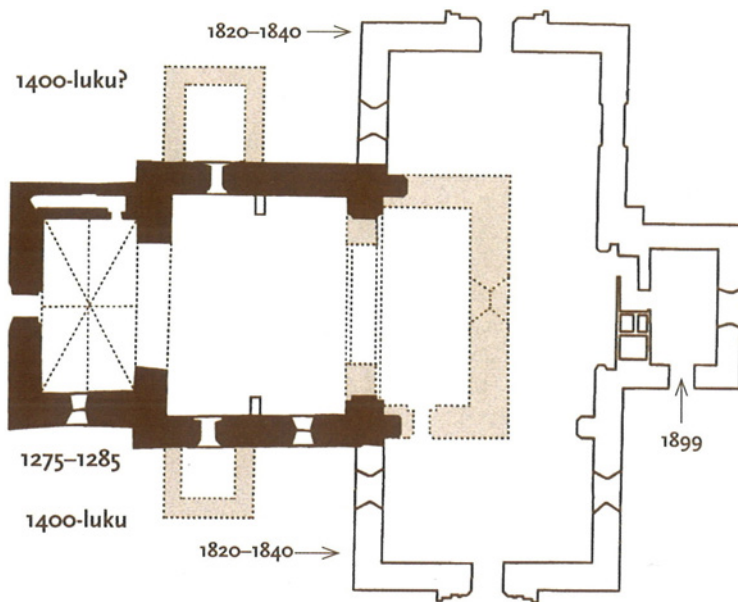
tutkimusartikkeli: analysoitaviksi valittiin kolme kirkkoa Norjasta, kaksi Tanskasta, kolme Ruotsista ja yksi kirkko Suomesta. Artikkelit tullaan piakkoin julkaisemaan kootusti teoksessa *The use of money in religious and devotional contexts. Coin finds in churches in Scandinavia, Iceland and the Alpine Region*.

Kaikkia tutkimuksia yhdistävänä tavoitteena oli verrata raha-aineistoa kirkon arkkitehtuuriin ja sisustukseen, liturgiaan sekä erilaisiin historiallisiin lähteisiin. Kukin kirjoittaja sai määritellä oman tutkimuksensa yksityiskohtaiset tutkimuskysymykset itse. Suomea edustavan kirkon osuuden laati allekirjoittanut. Halusin ensin selvittää rahojen levintää ajassa ja tilassa valitsemassani kirkossa, sekä sitä, missä osassa kirkkotilaa rahoja on uhrattu eri aikoina ja miksi. Erityisesti minua kiinnosti katolisten uhraustapojen jatkuminen ja päättyminen uudella ajalla. Henkilökohtaisten tutkimuskysymysteni pohjalta kirkkojen joukosta nousi lopulta esille yksi: Jomalan kirkko. Valintaani

vaikutti ennen muuta kaivetun pinta-alan laajuus, koska Jomalan kirkossa keskiaikainen kuori ja runkokuuone on kaivettu kokonaan.¹ Muita valintaan vaikuttavia ratkaisuvia tekijöitä olivat raha-aineiston laajuus ja levintäkartoissa havaittavat poikkeuksellisen selkeät löytökeskittymät.² Löydöt on otettu talteen 2 x 2 metrin kaivausruudussa, mikä jättää nykyaikaisen arkeologisen kenttätutkimuksen näkökulmasta toivomisen varaa. Käsillä olevan tutkimuksen tapauksessa se oli kuitenkin riittävä tarkkuus. Muita tutkimukseni kannalta merkittäviä seikkoja olivat runkokuuoneen säilyminen pohjakaavaltaan muuttumattomana kirkon rakentamisesta nykypäivään sekä Ahvenanmaan kirkkoja koskeva runsas historiallinen lähdeaineisto 1600-luvulta. Tutkimukseni on empiirinen ja sen lähtökohta on numismatiikassa eli rahojen tutkimuksessa.

JOMALAN KIRKKO – SUOMEN VANHIN KIVIKIRKKO

Jomalan kirkko, joka sijaitsee keskellä Ahvenanmaata noin 10 km Maarianhaminasta pohjoiseen, on Ahvenanmaan keskiajantutkimuksen kannalta ainutlaatuinen kohde. Tutkijoiden yleisesti hyväksymän käsityksen mukaan Jomalan kirkko on todennäköisesti ensimmäinen Ahvenanmaan kolmestatoista keskiaikaisesta kirkosta. Kysymyksessä on samalla Suomen vanhin säilynyt kivirakennus. Tyyllillisesti kyseessä on Suomen ainoa romaaninen kirkko, jossa on joitakin gotiikan piiriin kuuluvia yksityiskohtia (kuva 1).³ Jomalan kirkko on rakennettu paikallisesta punaisesta rapakivigraniitista. Ensimmäiset pitäjänkirkot rakennettiin poikkeuksetta puusta.⁴ Ahvenanmaalla vanhemman puukirkon jäännöksiä on tavattu

Kuva 2. Jomalalan kirkon pohjapiirros. Hiekkanen 2007: 386.

paikka ennen kirkkojen rakentamista. Jomalassa käräjät kokoontuivat 29. heinäkuuta, eli kirkon suojeluspyhimyksen Pyhän Olavin kuolinpäivänä. Samana päivänä kirkon ulkopuolella pidettiin myös

kahden keskiaikaisen kirkon kaivauksissa, Finströmissä ja Lemlannissa.⁵

Jomalalan kirkon arkeologisen kaivauksen yhteydessä vuonna 1961 ei tavattu jäänteitä kirkon mahdollisesti edeltäneestä puukirkosta. Kivikirkon vanhimmasta rakennusvaiheesta on jäljellä torni sekä valtaosa runkokuoneen seinämuurista. Kirkon suojeluspyhimys on norjalainen Pyhä Olavi. Kirkon välittömässä läheisyydessä on useita muinaisjäännöksiä, muun muassa suuri rautakautinen kalmisto ja kahden keskiaikaisen tilan jäännökset.⁶ Kirkko on rakennettu hiekkaharjulle, ilman suoraa yhteyttä merelle. Vuodelta 1776 peräisin olevan maanmittauskartan perusteella tiedetään, että kirkon pohjoispuolella on aikoinaan ristennyt kolme ratsastustietä.⁷

Keskiaikaisten 26.6.1351 ja 15.8.1433 päivätyjen lähteiden perusteella tiedetään, että Ahvenanmaalla oli kolme niin sanottua Tridung-kirkkoa (Jomala, Saltvik ja Finström), joissa jaettiin kerran vuodessa oikeutta saaren asukkaille.⁸ On myös oletettu, että Jomalalan, Saltvikin ja Finströmin kirkon paikoilla on kullakin sijainnut käräjä-

markkinat, joille osallistui iso määrä ihmisiä ('Olaffs messo vidh Jomalkirkio').⁹ Pyhän Olavin veistoksen paljastaminen kirkossa kävijöiden nähtäväksi oli tärkeä osa kyseisen päivän liturgiaa. Muina kirkkovuoden aikoina veistos oli todennäköisesti katseiden ulottumattomissa. Periaatteessa veistos saattoi olla esillä myös muina Pyhälle Olaville omistettuina juhlapyhinä, mutta tällaisista juhlapyhistä ei ole tietoa Turun hiippakunnassa.¹⁰

Ahvenanmaan maakunta-arkeologi **Matts Dreijer** oli ensimmäinen, joka paneutui syvällisemmin Jomalalan kivikirkon ajoitukseen. Hänen näkemyksensä mukaan Jomalalan kirkko rakennettiin jo 1100-luvun alussa ja se olisi varustettu puolustuskirkoksi noin vuonna 1200. Kirkon vintillä runkokuoneen yläpuolella on kolme isoa etelään ja kolme pohjoiseen päin suuntautuvaa aukkoa, jotka Dreijer tulkitsee ampuma-aukoiksi.¹¹ Dreijerin tulkinnot ovat saaneet kritiikkiä useilta tutkijoilta. Tänä päivänä esimerkiksi aukkojen funktio katsotaan epävarmaksi. Erityisesti **Markus Hiekkanen** kritisoi yleisesti Dreijerin varhaisia

ajoituksia väitöskirjassaan (1994). Vuonna 1994 Jomalan kirkko sai vihdoon varmemman ajoituksen dendrokronologisen analyysin ansiosta, kun länsitorni voitiin iätä vuoteen 1283.¹² Useiden tutkijoiden havaintojen mukaan torni ja runkokuuone ovat muurausliitteessä toisiinsa, mikä merkitsee, että tornin alaosa ja runkokuuone on epäilemättä rakennettu samaan aikaan.¹³

Nykyisen, nähdäkseni hyvin perustellun käsityksen mukaan kirkon keskiaikainen rakennushistoria voidaan jakaa kolmeen vaiheeseen. Markus Hiekkasen mukaan ensimmäisessä vaiheessa rakennettiin torni, runkokuuone ja kuori, yhdellä kertaa noin vuosina 1275–1285.¹⁴ Tornin holvikaareissa ja runkokuuoneen länsiseinässä säilyneet varhaisgoottilaiset maalaukset voidaan ajoittaa samaan vaiheeseen, eli luultavasti välittömästi kirkon rakentamisen jälkeiseen aikaan.¹⁵ Toisessa vaiheessa rakennettiin asehuone ja sakaristo jo olemassa olevien oviaukkojen yhteyteen, todennäköisesti vasta 1400-luvulla. Viimeisessä vaiheessa tornia korotettiin myöhäiskeskiajalla, todennäköisesti vasta 1400-luvun lopussa tai 1500-luvulla (kuva 2).¹⁶ Kirkon etelä- ja pohjoisseinissä oli kapeat, vain noin 95 cm levyiset oviaukot. Lisäksi kuorin eteläseinässä oli yhtä kapea papinovi. Etelän puoleinen oviaukko oli kirkon pääsisäänkäynti. Ei kuitenkaan ole täyttä varmuutta, ovatko kaikki kolme oviaukkoa kuuluneet alkuperäiseen pohjakaavaan.¹⁷ Nykyinen pääsisäänkäynti kirkon länsiseinässä on rakennettu myöhemmin.

Kirkon laajentamisen yhteydessä vuonna 1828 runkokuuoneen itäseinä ja kuori purettiin. Kuori korvattiin poikkilaivalla vuosina 1828–1829. Tässä yhteydessä kirkko sai nykyisen T-muotonsa, kun myös asehuone purettiin. Sakaristo purettiin vuonna 1852. Jomalan keskiaikaisesta kirkkotilasta on

1800-luvulla tehdyistä muutoksista huolimatta saatu selkeä kuva säilyneiden piirustusten (1808), mittauspiirustusten (1871), kirjallisten lähteiden sekä arkeologisten kaivausten (Dreijer 1961) ansiosta. **Carl Ramsdahl** (1956) on julkaissut yksityiskohdallisen kuvauksen kirkon laajennustöistä ja 1800-luvun piirustusmateriaalista.

ARKEOLOGINEN KAIVAUS VUONNA 1961

Lokakuussa 1949 maakunta-arkeologi Matts Dreijer suoritti Jomalan kirkossa pienimuotoisen rakennushistoriallisen tutkimuksen. Tutkimuksissa löytyi sakariston (sisämitat noin 4,6 m x 4,6 m) sekä asehuoneen (sisämitat noin 5,4 m x 5 m) perustukset. Sekä sakaristo että asehuone on rakennettu kivistä. Asehuoneen koillisnurkasta löytyi jäännökset, jotka Dreijer tulkitseksi mahdolliseksi alttarin perustukseksi.¹⁸

Vuonna 1961 Dreijer teki kirkon restauroinnin yhteydessä arkeologisen kaivauksen runkokuuoneessa ja kuorissa. Samalla suoritettiin kirkon seinämuurien tarkempi rakennushistoriallinen tarkastus. Tornia ei sen sijaan ole koskaan kaivettu. Arkeologisissa tutkimuksissa osoittautui, että puretun keskiaikaisen kuorin perustukset on jätetty paikalleen vuosien 1828–1829 laajennuksen yhteydessä ja tämän ansiosta kuorin mittoista on saatu tarkka kuva.¹⁹ Roomanisen kirkon sisämitat olivat seuraavat: torni 4,76 m x 8,55 m, runkokuuone 9,3 m x 10,9 m sekä kuori 5,5 m x 9 m. Jomalan kirkon mittasuhteet poikkeavat Ahvenanmaan muista kirkoista, jotka ovat pohjakaavaltaan suorakaiteenmuotoisia salikirkkoja: muissa Ahvenanmaan kirkoissa kuori sisältyy suorakaiteenmuotoiseen pohjakaavaan. Jomalan kirkon kuori oli erillinen, runkokuuonetta kapeampi osa kirkkorakennuksesta.

Kuva 3. Maunu Ladonlukko 1275–1290. Götanmaa. Jönköping (?), penninki (LL XVIII; C). Kuva Eeva Jons-son.

Kirkossa on muihin kirkkoihin verrattuna myös muita rakenteellisia eroja, joiden on yleisesti katsottu johtuvan sen varhaisesta ajoituksesta.²⁰

Kirkon eteläisen ja pohjoisen sisäänkäynnin lähetytyiltä paljastui kaivauksissa vanhempi lattia, joka koostui pienten, pyöreiden kivien päälle levitetystä laastista. Tämä vanhempi lattia löytyi Dreijerin mukaan noin 60 cm nykyisen kirkonlattian alapuolelta. Pohjoisseinän vierestä noin 90 cm kirkonlattian alapuolelta paljastui kovaksi pakkautunutta savimaata, jonka Dreijer tulkitsi kirkon vanhimmaksi lattiaksi.²¹ Vanhempien lattioiden jäänteet todistavat, että Jomalan kirkon nykyisen lattian alla olevaa maata ei ole koskaan vaihdettu tai tyhjenetty, vaikka itse kirkon lattia on vaihdettu useampaan kertaan. Uutta maata on sen sijaan lisätty vanhempien maakerrosten päälle. Tämä on merkittävä tekijä etenkin rahalöytöjen levintää tulkittaessa. Kirkon keskiaikaiset maakerrokset ovat luonnollisesti vahingoittuneet ja sekoittuneet voimakkaasti, erityisesti reformaation jälkeisiä hautoja kaivettaessa, mutta horisontaalisesti Jomalan rahalöydöt vaikuttavat liikkuneen hämmästyttävän lyhyitä matkoja.

Kaivauksen yhteydessä luettelointiin kaikkiaan 1426 löytöä.²² Löydöt on otettu talteen 2 x 2 metrin kaivausruuduissa. Kaivauksen

tarkempi toteutus ei kuitenkaan selviä kaivausraportista, sillä raportissa ei esimerkiksi ole mainittu seulan silmäkokoa. Löytöaineiston perusteella voi kuitenkin päätellä, että kaivettu maa on seulottu, sillä varhaisen löytöjen joukossa on pienikokoisten rahojen lisäksi muun muassa viikinkiaikaista keramiikkaa ja helmiä.

AARRE TAIVAASSA – PERUSTAMISKÄTKÖ 1280-LUVULTA JOMALAN KIRKON KUORISTA?

Vuoden 1961 kaivauksen yhteydessä kuorista, aivan papinoven pohjoispuolelta löytyi yhdestä kaivausruudusta (ruutu nro 25) kuusi niin kutsuttua M-brakteaattia (kuva 3). Rahat on lyöty **Maunu Ladonlukon** hallitusaikana (1275–1290). Maunun testamentissa mainitaan kahdeksan ruotsalaista rahapajaa: Skara, Söderköping, Skänninge, Jönköping, Nyköping, Örebro, Uppsala ja Västerås.²³ Myös penninkien sarjaan, jossa on motiivina M-kirjain, lukeutuu kahdeksan tyyppiä: neljää näistä tyypeistä lyötiin sveanmaalaisen ja neljää tyyppiä götanmaalaisen rahanlaskun mukaan. Kenneth Jons-son on esittänyt näille tyypeille maantieteellisen jaon.²⁴

Normaalisti ruotsalaiset ja ahvenanmaalaiset 1350-luvulle tai sitä varhaisemmaksi ajoittuvat keskiaikaiset kätköt sisältävät vain yhden hallitsijan aikana lyötyjä rahoja. M-brakteaatteja alettiin lyödä noin vuonna 1275, jolloin vanhempi rahatyyppi vedet-

tiin pois kierrosta. **Birger Maununpojan** (1290–1318) hallitusaikana toteutettiin iso rahanuudistus, jonka yhteydessä yksipuoliset rahat eli brakteatit korvattiin kaksipuolisilla rahoilla. Toisin sanoen, kuusi M-brakteaattia sisältänyt paketti edustaisi tyypillistä kukkaron sisältöä 1280-luvulla, aikana jolloin Jomalan kirkko vihittiin. **Kenneth Jonssonin** mukaan rahat saattoivat kiertää Ruotsissa noin 15 vuotta ajanjaksolla 1275–1290. Tämä pitää paikkansa sekä Sveanmaalla että Götanmaalla. Maunu Ladonlukon aikana toteutettiin yksi rahanuudistus noin vuonna 1280.²⁵

Jo **Nils Ludvig Rasmusson** ja **Lars O. Lagerqvist** (1965) huomauttivat Jomalan rahalöytöjä käsittelevässä artikkelissaan, että kysymyksessä saattaisi olla kätkö, sillä M-brakteatit ovat epätavallisia löydöissä niin Ruotsissa kuin Ahvenanmaallakin.²⁶ Poikkeuksena voi mainita ison Ahvenanmaan Getasta vuonna 1880 löytyneen kätkön Maunu Ladonlukon ajalta.²⁷ Getan kätkö löytyi Bolstaholmin keskiaikaisen tilan lähistöltä kivisestä rinteestä. Tila mainitaan jo keskiaikaisissa lähteissä. **Voionmaan** mukaan löydön kerrotaan alun perin koostuneen 825 kokonaisesta ja 25 fragmentaarisesta brakteaatista. Kaikkiaan 685 kokonaista ja 28 fragmenttia on luetteloitu.

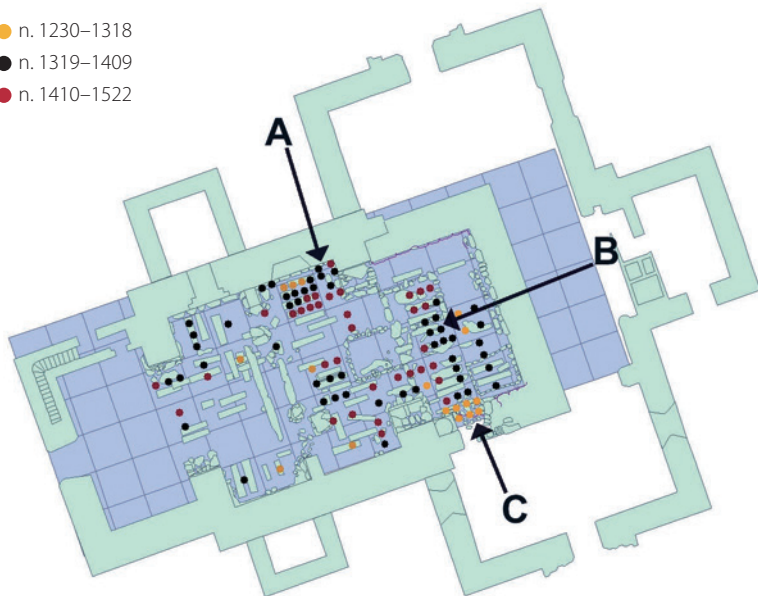
Dreijer oli sitä mieltä, että M-brakteatien löytöpaikka kirkossa puhuu suljettua, hajaantunutta löytöä vastaan.²⁸ Tänä päivänä ruotsalaiset löydöt kuitenkin tukevat Rasmussonin ja Lagerqvistin oletusta hajaantuneesta kätköstä. Ruotsalaisista irtto- ja kertymälöydöistä tunnetaan nimittäin vain neljä Jönköpingissä lyötyä M-brakteaattia. Jomalan kirkon todennäköisessä kätöksessä on mukana kolme Jönköpingissä lyötyä M-brakteaattia.²⁹ Lisäksi kätkö sisältää yhden Nyköpingissä ja yhden Söderköpingissä löydyn M-brakteatin.³⁰ Yhden tai kahden

hyvin fragmentaarisen M-brakteatin lyöntipaikka jää epäselväksi.³¹ **Henrik Klacken-berg** (1992) on kiinnittänyt huomiota götanmaalaisten rahojen dominoivaan asemaan Ahvenanmaan rahankierrossa 1200-luvun jälkipuoliskolla sveanmaalaisiin rahoihin verrattuna.³²

Kätkö on todennäköisesti asetettu perustamisrituaalien yhteydessä jonkin kiinteän rakenteen alle papinoven läheisyydessä, jolloin rahakätköstä tuli pysyvä osa kirkkorakennusta. Kysymys siitä, mihin osaan katolista liturgiaa rahakätkön tekeminen voisi kuulua, täytyy jättää tulevan tutkimuksen piiriin. Yleisesti voi kuitenkin todeta, että Ruotsista tunnetaan kaikkiaan viisi keskiaikaista, kirkkojen seinämuurien sisään kätettyä raha-aarretta, jotka liittyvät todennäköisesti kirkkorakennusten vihkimiseen.³³ Tässä yhteydessä erityisesti kaksi varhaista kätköä ovat mielenkiintoisia. Molemmat kätköt on muurattu kuorin itäseinään Naverstadin pitäjänkirkossa Bohuslänissä noin vuonna 1200, ja ne käsittävät 38 ja 107 rahaa.³⁴ Seinämuureihin kätettyjen raha-aarteiden lisäksi Ruotsista tunnetaan joitakin isompia, alttarin alle asetettuja rahakätköjä 1400-luvulta.³⁵

On toki mahdollista, että Jomalan kirkon kätkö olisi laitettu vainajan mukaan hautaan (niin kutsuttu *dead man's treasure*), vaikka tällaisia kätköjä ei ainakaan toistaiseksi tunneta kirkkorakennusten sisäpuolelta Ruotsissa tai Suomessa. Ruotsista tunnetaan kaikkiaan neljä varhaiskeskiaikaista hautaa, joissa vainaja on saanut mukaansa rahakätkön. Nämä kaikki tulevat Länsi-Götanmaalta ja ajoittuvat 1190-luvulle. Kätköistä kaksi sisältää ainoastaan vieraita rahoja, jotka eivät olleet käypiä Länsi-Götanmaalla, ja kaksi kätköä sisältää useampia vieraita rahoja kuin paikallisia. Kenneth Jonsson on selittänyt ilmiön siten, että menehtynyt kauppias

- n. 1230–1318
- n. 1319–1409
- n. 1410–1522

Kuva 4. Keskiaikaisten ruotsalaisten penninkien levinnytä Jomalan kirkossa. Kunkin kaivausruudun löydöt on jaettu ruudun sisällä tasaisesti, koska tarkemmat löytötiedot puuttuvat. A: Maria-alttarin paikka, B: Pääalttarin paikka, C: Papinovi. Piirtänyt: Steinar Kristensen (UiO) & Eeva Jonsson.

ei kuulunut paikalliseen väestöön, vaan tuli todennäköisesti muista osista Ruotsia ja menehtyi yllättäen matkansa aikana. Ruotsin kirkko ei ollut kunnolla etabloitunut vielä 1190-luvulla, ja siksi yhteiskunnassa oli monia aspekkeja, joihin kirkko ei ollut ehtinyt ottaa kantaa. Toisin sanoen kirkolla ei ollut vielä sääntöjä siitä miten menehtyneen, tuntemattoman matkamiehen henkilökohtaisen kukkaron kanssa tulisi toimia.³⁶

Sonja Hukantaival mainitsee väitöskirjassaan (2016) kaksi kirkollisesta yhteydestä tavattua keskiaikaista rahakätköä, jotka voidaan tulkita uhrilahjoiksi *kirkonhaltialle*.³⁷ Toinen kätköistä, joka käsittää viisi ruotsalaista brakteattia ja mahdollisesti, tosin epätodennäköisesti varhaisen gotlantilaisen penningin, löytyi Koroisten piispankirkon raunioista arkeologisissa kaivauksissa vuosina 1900–1902. Kätkö ajoittuu 1360–70-luvuille.³⁸ Hukantaipaleen mukaan toinenkin, alun perin 100 rahaa käsittänyt kätkö, niin kutsuttu Kaskenkadun kätkö (*t.p.q.* 1450), joka löytyi Turun dominikaanikonventin raunioista vuonna 1901, olisi mahdollista tulkita uhriksi *kirkonhaltialle*.³⁹

KESKIAIKAISET RAHAUHRIT JOMALAN KIRKOSSA

Kirkkosalista ja kuorista löytyi kaikkiaan 594 rahaa.⁴⁰ Rahoista vähintään 134 on keskiaikaisia. Tämä on suomalaisessa kontekstissa huomattava määrä keskiaikaisia rahoja. Nils Ludvig Rasmusson ja Lars O. Lagerqvist julkaisivat Jomalan kirkon keskiaikaiset rahalöydöt vuonna 1965. Rahoista vähintään 32 on lyöty ennen vuotta 1300. Erityisen mielenkiintoista Jomalan keskiaikaisissa rahalöydöissä on niiden selkeä keskittyminen pääalttarin ja Maria-alttarin läheisyyteen.⁴¹ Maria-alttari sijaitsi kirkkosalin koillisnurkassa ja kirkon suojeluspöydälle Pyhälle Olaville omistettu alttari sijaitsi kirkkosalin kaakkoisnurkassa (kuva 4).

Tässä tutkimuksessa on mukana 132 keskiaikaista rahaa. Näistä 107 on ruotsalaisia penninkejä, 14 (15) on gotlantilaisia rahoja ja 10 on muunmaalaisia rahoja. Keskiajan ja uuden ajan taitteeseen ajoituvaa gotlantilaista killinkiä (1523) lukuun ottamatta kaikki keskiaikaiset rahalöydöt

ovat pieniä nominaaleja eli nimellisarvoltaan pieniä rahoja (taulukko 1). Ulkomaisista rahoista kaksi on tanskalaisia, yksi norjalainen, viisi liivinmaalaista ja kaksi saksalaista. Ahvenanmaalla raha tuli arkiseen käyttöön Klackenbergin mukaan 1200-luvun ensimmäisellä puoliskolla.⁴² Ensimmäisessä vaiheessa gotlantilaiset rahat olivat Ahvenanmaan päävaluutta. Turun yliopiston arkeologian oppiaineen tuoreiden kaivaustulosten perusteella tämä pitää paikkansa myös Manner-Suomen osalta. Kaarinan Ravattulan Ristimäellä tutkittiin vuosina 2013–2016 kirkonpohja,⁴³ josta on saatu talteen kaikkiaan 22 varhaiskeskiaikaista hopearahaa. Näiden joukossa on sekä gotlantilaisia että mannerruotsalaisia rahoja. Kaivaustenjohtaja **Juha Ruohonen** on valmistelemassa raha-aineistosta artikkelia.⁴⁴ Ennen Ravattulan Ristimäen kaivauksia varhaisgotlantilaisia rahoja on tunnettu Manner-Suomesta neljältä kohteelta. Suurin yksittäinen varhaisia gotlantilaisia rahoja

sisältänyt kertymälyöntö (53 kpl) on peräisin Koroisten piispankirkosta.⁴⁵ Yksittäinen gotlantilainen raha on tavattu Liedon Vanhastalinnasta, Perniön kirkosta sekä Koroisten niemeltä.⁴⁶ Jomalan kirkosta on kaikkiaan 14 gotlantilaista rahaa, jotka on löyety ennen vuotta 1288. Liivinmaalaiset rahat Jomalan kirkon aineistossa voidaan selittää maantieteellisellä läheisyydellä ja kauppayhteisillä.⁴⁷

Klackenberg on väitöskirjassaan *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige* (1992) tutkinut Ruotsin monetarisoitumista keskiajalla (Suomi mukaan lukien). Kartoittamalla keskiaikaisten rahalöytöjen levintää maaseutukirkoissa Klackenberg on pystynyt osoittamaan, että valtaosa kirkkojen lattioiden alta löytyvistä keskiaikaisista rahoista oli tarkoitettu uhrattavaksi alttarille, uhritukkiin tai suoraan papin käteen, mutta rahat on hukattu uhraamisprosessin yhteydessä.⁴⁸ Viime vuosina ilmestyneet Ruotsin ja Suomen kirkkojen keskiaikaista raha-ai-

Lyöntäjä	Ajoitus (noin)	Yhteensä	Kirkkosalissa yht.	Kuorissa yht.
Gotlanti tuntematon	1225–1288	14	10	4
Eerik Eerikinpoika?	1230–1240?	1	0	1
Birger jaarli	1260–1266	1	0	1
Maunu Ladonlukko	1275–1290	12	4	8
Birger Maununpoika	1290–1318	2	2	0
Maunu Eerikinpoika tyyppi I	1319–1340	6	6	0
Maunu Eerikinpoika tyyppi II	1340–1354	3	2	1
Maunu Eerikinpoika tyyppi III	1354–1361	8	4	4
Brakteaatti, Ruotsi	1361–1380	30	15	15
Brakteaatti, Ruotsi	1363–1370	3	2	1
Brakteaatti, Ruotsi	1410–	8	6	2
Brakteaatti, Ruotsi	1430–1470 tai myöh.	20	6	14
Brakteaatti, Ruotsi	1470–1500	6	5	1
Brakteaatti, Ruotsi	1500–1520	1	1	0
Ajoittamaton, Ruotsi		6	3	3
Ulkomaiset	1265–1513	10	5	5
Gotlanti, killinki	1523	1	1	0
Yhteensä		132	72	60

Taulukko 1. Keskiaikaiset rahalöydöt (kpl) Jomalan kirkosta. Laatinut: Eeva Jonsson.

Ajoitus (noin)	Yhteensä	Uhrin
1230–1240	1	1 (0)
1260–1266	1	0
1275–1290	12	1
1290–1318	2	2
1319–1340	6	3
1340–1354	3	1
1354–1361	8	3
1361–1380	30	6
1363–1370	3	1
1410–	8	3
1430–1470 tai myöh.	20	6
1470–1500	6	4
1500–1520	1	0
1523–1560	5	3
1568–1592	10	0
Yhteensä	116	33
	(101 keskiajalta)	(30 keskiajalta)

Taulukko 2. Mahdolliset rahauhrit (kpl) Neitsyt Marialle. Taulukossa on huomioitu ruotsalaiset rahat 3 x 4 m alueelta Maria-alttarin ympärillä. Laatinut: Eeva Jonsen.

neistoa käsittelevät tutkimukset perustuvat laajalti Klackenbergin tutkimustuloksiin.⁴⁹

Klackenberg mainitsee useita kirkkoja, joissa on selkeä kertymä rahalöytöjä kuorin edestä.⁵⁰ Näissä tapauksissa uhraaminen on tapahtunut kuorin edessä eikä itse kuoris- sa. Esimerkiksi uhrutukki on voitu asettaa jalustaksi triumfikaareissa riippuvalle krusifiksille. Gotlannin Stången kirkko on tästä tunnettu esimerkki.⁵¹ Myös Jomalan kirkosta on kourallinen keskiaikaisia rahalöytöjä kuorin edestä. Uhraaminen on kuitenkin selkeästi tapahtunut kuoris- sa, josta on löytynyt peräti 45 % Jomalan kirkon keskiaikaisista rahalöydöistä. Suurin osa kuorin rahalöydöistä on pääalttarin edestä. On yleisesti tunnettua, että kuori ja holvikaaren alapuolelle jäävä tila lukeutuivat keskiajan arvostetuimpiin hautapaikkoihin, ja muutamien tältä alueelta löytyneiden rahojen voi siten olettaa tulevan hautakonteksteista.

Dreijerin mukaan ainoastaan yksi keskiaikainen rahalöytö Jomalan kirkosta voidaan varmuudella yhdistää hautakontekstiin (hauta nro V kuoris- sa). Arkkutomasta ruumishaudasta löydettiin Maunu Ladonlukon (1275–1290) lyöttämä raha.⁵²

Kirkossa kävijät jättivät omat uhrilahjan- sa messuun kuuluvan uhrivirren, ns. *offertoriumin* aikana. Joka sunnuntaiseen messuun kuuluva ehtoollisen vietto alkoi tällä *offertorium*-osuudella. Kirkossa kävijät rukoilivat ja antoivat rahauhreja myös oma-aloitteisesti messuaikojen ulkopuolella, usein ennen messun alkamista.⁵³

Neitsyt Marian suosio esirukoilijana myöhäiskeskiajalla ja heti reformaation jäl- keen heijastuu selkeästi mahdollisissa ra- hauhreissa (kuva 4; taulukko 2). Taulukos- sa on mukana kaikkiaan 101 keskiaikaista ruotsalaista penninkiä, jotka on ollut mah- dollista tunnistaa ja ajoittaa tarkemmin. Jos otetaan huomioon 3 x 4 m:n alue Maria- alttarin ympäristössä, niin keskiaikaisista ruot- salaisista penningeistä vähintään noin 23 % voidaan tulkita mahdollisiksi rahauhreiksi Neitsyt Marialle. Kaikkiaan noin 16 % ruot- salaisista penningeistä on peräisin 2 x 2 m kaivausrudusta aivan Maria-alttarin ympä- rillä (rudusta nro 47).

Miksi iso osa keskiaikaisista rahalöydöis- tä päättyi Maria-alttarin ympärille? Pääsyy on epäilemättä se, että Neitsyt Marian kun- nioittaminen oli erityinen keskiaikaiseen kirkkoon kuuluva piirre.⁵⁴ Marian merki- tys kansanhurskaudessa kasvoi keskiajan kuluessa ja kulminoitui muutamia vuosi- kymmeniä ennen reformaatiota.⁵⁵ Kansan- hurskauden kautta Neitsyt Maria oli läsnä ihmisten jokapäiväisessä arjessa, heidän huolissaan ja rukouksissaan. **Helena Edgre- nin** mukaan Jumalanäiti oli kansanuskon voimakkain ja keskeisin hahmo taioissa ja loitsuissa ja hänen puoleensa käännettiin

esimerkiksi synnytystuskissa ja karjan kasvatuksessa, metsästyksessä ja kalastuksessa.⁵⁶ Lisäksi on huomioitava, että kirkkotilassa tehtiin kirkollisten toimitusten ohella toisinaan myös kansanhurskauden piiriin kuuluvia rituaaleja. Edgrenin mukaan muistiin kirjoitetut taiat ja loitsut osoittavat, että tavalliset ihmiset kuitenkin omaksuivat omaan arkeensa käsityksen Neitsyt Mariasta sellaisena kuin kirkko sen esitti.

Osittain on epäilemättä kysymys myös huonosta valaistuksesta.⁵⁷ Normaalisti kirkon pohjoisseinässä ei ollut ikkunoita tai niitä oli vain yksi. Jos runkokuoneessa oli pohjoisikkuna, niin se sijoitettiin tavallisesti kirkon keskiakselille, sakariston länsipuolelle. Runkokuoneen pohjoisikkuna kuitenkin puuttuu kaikista Ahvenanmaan kirkkoista.⁵⁸ Maria-alttarin läheisyydessä ei siten ollut ikkunaa, josta olisi tullut valoa. Keski-ikäisessä kirkossa tarvittiin valaistusta pääasiassa kuorissa, koska papin oli kyettävä lukemaan. Kynttilät olivat kuitenkin kalliita. **Bengt Stoltin** mukaan on todennäköistä, että pyhimysveistosten läheisyydessä on pidetty palavaa liekkiä vain messun aikana, ainakin kunkin pyhimyksen muistopäivinä.⁵⁹ Tässä tarkoituksessa käytettiin tali- ja vahakynntilöitä sekä öljylamppuja, joissa poltettiin hylkeenrasvaa. Näin puhtaasti käytännön tasolla Neitsyt Marialle annettuja uhrirahoja on joutunut hukkaan huonon valaistuksen vuoksi.

REFORMAATION ALKAMISESTA RUOTSISSA

Kuningas **Kustaa I Vaasa** (1523–1560) päätti Ruotsin kirkon reformaatiosta Västeråsin valtiopäivillä vuonna 1527. Katolisen liturgian muodot alkoivat kuitenkin todella väistyä vasta 1540-luvulla Örebron julistuksen

myötä. Julistus vaati sekä kirkon oppien että rituaalien täydellistä uudistamista.⁶⁰

Ensimmäinen julkaisu, jonka ohjeistuksella pyrittiin ratkaisemaan kuvienkäyttöön ja seremonioihin liittyviä käytännön ongelmia, oli Linköpingin piispa **Erik Falckin** *Een kort undervisning om några aff the förnemligaste Artiklar in then Christeligha Läron...* vuodelta 1558. Falckin julkaisusta tuli yksi keskeisimmistä Ruotsin reformaation kehitystä säätelevistä normeista. Falckin mukaan kirkkoissa olevia kuvia ei saanut palvella. Hän kuitenkin korosti, että jos kuvien käyttöön ei liittynyt väärinkäyttöä tai noituutta, niiden pitäminen kirkossa ei ollut syntiä.⁶¹ Arkkipiispa **Laurentius Petrin** kirkkojärjestys (1571) oli merkittävin yksittäinen reformaation jälkeinen säädös kirkollisista käytännöistä Ruotsissa. Se sisälsi muun muassa kokonaisen kirkon sisustukseen liittyvän luvun. Falckin tavoin Laurentius Petri katsoi, että kirkkoissa olevia kuvia voitiin käyttää kuvituksena ja opetuksen apuvälineenä, eikä tällaisia hyviä ja hyödylliseksi katsottavia kuvia tarvinnut poistaa.⁶² Laurentius Petrin kirkolliset säännöt kuitenkin kielsivät ihmeitä tekevät kuvat ja pyhiinvaellukset, votiiviuhrit⁶³, liturgisen esineistön ja kirkkorakennusten seremoniallisen vihkimisen sekä kuvien palvonnan paastonaikaan ja pääsiäiseen liittyvien näytelmien yhteydessä. Kolehti köyhiä varten määrättiin kerättäväksi joka sunnuntai.

REFORMAATION JÄLKEISET RAHAUHRIT NEITSYT MARIALLE JOMALAN KIRKOSSA

Henrik Klackenberga päättää Ruotsin maaseutukirkkoja koskevan analyysinsä vuoteen 1520. Tämän ajankohdan jälkeinen, reformaatiota seuraava kirkkojen raha-aineisto on ollut kasvavan tutkimuksellisen

kiinnostuksen kohteena sekä Ruotsissa että Suomessa viime vuosina.⁶⁴ Jomalan kirkon vuoden 1961 kaivauksissa luetteloitiin kaikkiaan 460 rahaa uudelta ajalta. Näistä 403 on löyty Ruotsin vallan aikana eli vuoteen 1809 mennessä. Ruotsilla ja Suomella oli yhteinen rahahistoria vuoteen 1809 saakka, ja siksi Ruotsin vallan aika muodostaa tutkimukselleni luonnollisen aikarajauksen. Ruotsin vallan aikaisista rahalöydöistä Jomalan kirkossa noin kolme neljäsosaa ajoittuu uudelle ajalle ja noin neljännes keskiajalle (taulukko 3). Jomalan kirkon raha-aineisto tarjoaa poikkeuksellisen hyvät mahdollisuudet reformaation jälkeisen uhraamisen analysointiin, muun muassa rahojen selkeän levinnän ja Ahvenanmaan piirin rovastin **Boëtius Mureniuksen** vuosilta 1637–1666 säilyneiden tarkastuspöytäkirjojen (*Acta Visitationis*) ansiosta. Murenius piti pöytäkirjaa toistuvista vierailuistaan saarimaakunnan seurakuntiin lähes 30 vuoden ajan. Ahvenanmaan piirinrovastin teh-

tävien lisäksi Murenius toimi Saltvikin kirkkoherrana ja hänet tunnetaan aikakautensa tiukkana uudistajana.

Rahalöydöt todistavat, että uhraaminen Neitsyt Marialle jatkui melko todennäköisesti jonkin aikaa reformaation jälkeen Jomalan kirkossa. Jomalan kirkosta on löytynyt kaikkiaan viisi Kustaa I Vaasan (1523–1560) lyöttämää rahaa, joista kolme on löytynyt Maria-alttarin läheltä (kaivausruudusta nro 47) (kuva 5). Nämä mahdolliset uhrirahat on löyty 1540-luvulla, sekä vuosina 1548 ja 1560. Lähdekriittisestä näkökulmasta viisi rahaa on pieni lukumäärä. Kirkkojen rahalöydöt kuitenkin vähenivät merkittävästi 1500-luvulla. **Valdemar Gerdin** (2009) on tutkinut Ruotsin maalaiskirkkojen raha-aineistoa ajanjaksolla 1521–1611. Hänen tutkimusaineistossaan, joka käsitti 150 ruotsalaisen maalaiskirkon rahalöydöt, oli kaikkiaan vain 21 Kustaa I Vaasan (1523–1560) lyöttämää rahaa.⁶⁵ Tästä näkökulmasta vii-

Lyöttäjä	Lyöntiaika	Yhteensä	% ref. jälk*	Kirkkosalissa	Kuorissa
Kustaa I Vaasa	1523–1560	5	1.25%	5	0
Juhana III	1568–1592	10	2.50%	5	5
Sigismund	1592–1599	2	0.50%	1	1
Kaarle IX	1604–1611	1	0.25%	1	0
Kustaa II Aadolf	1611–1632	3	0.75%	3	0
Kristiina	1632–1654	12	3%	10	2
Kaarle X Kustaa	1654–1660	3	0.75%	3	0
Kaarle XI	1660–1697	41	10.25%	19	22
Kaarle XII	1697–1718	32	8%	14	18
Ulriika Eleonoora tai Fredrik I, 1 äyrin kupariraha	1719–1720	94	23.50%	66	28
Fredrik I, 1 äyrin kupariraha	1721–1726	72	18%	43	29
Fredrik I, muut rahat	1720–1750	25	6.25%	13	12
Aadolf Fredrik	1751–1771	16	4%	5	11
Kustaa III	1771–1792	11	2.75%	4	7
Kustaa IV Aadolf	1792–1809	76	19%	69	7
Yhteensä	1523–1809	403	100%	261	142

Taulukko 3. Uuden ajan rahalöydöt Jomalan kirkosta. Piirtänyt: Eeva Jonsson.

* % reformaation jälkeisistä rahalöydöistä.

Kuva 5. Kustaa I Vaasan (1523–1560) aikana lyötyjen rahojen levintä Jomalan kirkossa. Piirtänyt: Steinar Kristensen (UiO) & Eeva Jonsson.

si rahaa yhdessä kirkossa on huomattava määrä. Kaikki mahdolliset uhrirahat Jomalan kirkossa ovat 4 penningin rahoja.⁶⁶ Kyseessä oli käytännössä pienin nominaali Kustaa I Vaasan (1523–1560) aikana, sen jälkeen kun kyseistä rahaa alettiin lyödä vuonna 1546. Kustaa I Vaasa (1523–1560) lyötti myös 1 ja 2 penningin rahoja, mutta ne ovat ruotsalaisissa maalöydöissä äärimmäisen harvinaisia. Ruotsalaisista löydöistä päätellen on mahdollista, että rahat olisi uhrattu vasta kuningas **Eerik XIV:n** (1560–1568) aikana.

Jomalan kirkon rahalöytöjen levintä muuttuu selvästi kuningas **Juhana III:n** (1568–1592) aikana (kuva 6). Hänen hallitusajaltaan on luetteloitu kaikkiaan kymmenen rahaa, jotka kaikki ovat pieniä nominaaleja. Kaikki Jomalan kirkon rahat Juhana III:n ajalta on löyty vuonna 1571 annetun kirkkojärjestyksen jälkeen. Juhanan rahojen joukossa ei ole enää mahdollisia uhreja Neitsyt Marialle.

Juhana III:n (1568–1592) aikana Ruotsi koki historiansa pahimman inflaation. Hy-

vin huonolaatuisia rahoja lyötiin 1570-luvun alussa ja varsinkin Juhana III:n hallituskauden lopussa. Vuosina 1590–1592 pienimpien nominaalien arvo laski noin 90 %.⁶⁷ Valdemar Gerdin on tutkimuksessaan todennut, että voimakas inflaatio johti kirkkojen kasvavaan löytömäärään.⁶⁸ Vuosina 1593–1594 Juhana III:n huonolaatuiset rahat vedettiin kierrosta ja korvattiin hyvällä valuutalla. Juhana III:n huonolaatuisten vuoteen 1593 saakka kiertäneiden rahojen levintä on siten hyvä indikaattori kirkollisissa käytännöissä tapahtuneista muutoksista.

REFORMOITU EHTOOLLINEN JA UUDEN AJAN RAHALÖYDÖT JOMALAN KIRKOSTA

[Jeesus sanoi] Sillä, joka syö minun lihani ja juo minun vereni, on ikuinen elämä, ja viimeisenä päivänä minä herätän hänet (Joh. 6:54).

Uhraamisen näkökulmasta Boëtius Mureniuksen tarkastuspöytäkirjassa on hyvin

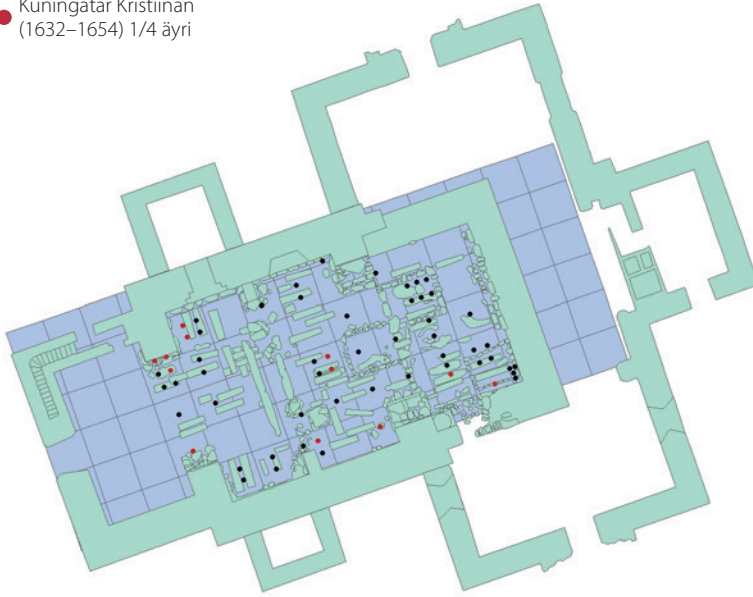
Kuva 6. Juhana III:n (1568–1592) aikana lyötyjen rahojen levintä Jomalan kirkossa. Piirtänyt: Steinar Kristensen (UiO) & Eeva Jonsson.

mielenkiintoinen merkintä vuodelta 1660. Merkinän ansiosta tiedetään, että Pyhän Olavin alttari oli kirkossa vanhalla paikallaan vielä vuonna 1660, runsaat 130 vuotta reformaation jälkeen.⁶⁹ Samassa lähteessä on merkintä vuodelta 1637, jonka perusteella tiedetään, että kuorin seinässä on ollut useita muurikomeroita. Tarkastuspöytäkirjan kehotuksen mukaan muurikomero tuli muurata umpeen, paitsi kuorin pohjoisin komero, joka kehoitettiin varustamaan ovela ja lukolla. Komeroa oli tarkoitus käyttää kirjojen ja uhrirahojen säilyttämiseen.⁷⁰ Kuorin koillisnurkassa on uuden ajan rahoista muodostuva löytökeskittymä, joka saattaisi osoittaa *Acta visitatoria*:ssa mainittua kaapin paikkaa, jonne uhrirahat koottiin. Varhaisimmat tähän keskittymään kuuluvat rahat lyötiin 1660-luvulla (kuva 7).

Reformaation yhteydessä kirkkotilan käytössä tapahtui muutoksia. Ajan kuluessa sivualttarit hiljenivät ja huomio kiinnitettiin pääalttariin eli ehtoollisen jakamisen paikkaan.⁷¹ Katolisen kirkon käsityksen mukaan ehtoollisella tarjoiltu leipä ja viini

muuttuivat Kristuksen ruumiiksi ja vereksi. Uskottiin, että yhdistämällä oman ruumiinsa ehtoollisella tarjottuun leipään ja viiniin Kristus teki läsnäolonsa näkyväksi ja samalla pelastukselliseksi uskoville. **Mikko Juva** (1955) mukaan suomalaiset reformaation jälkeiset tekstit, joissa uhraamisprosessia on kuvailtu, heijastavat katolista uskoa *transsubstantiaation* ihmeeseen vielä pitkään reformaation jälkeen. *Transsubstantiaatio* oli jumalanpalveluksen pyhin hetki, ja samalla sopivin hetki rahauhrien antamiseen. Alttariliinalle laitetusta rahauhrista käytetään nimitystä *liinauhri*. Juva kuvailee ehtoollisen yhteydessä annettua *liinauhria* eräänlaiseksi seremonialliseksi maksuksi.⁷² Hänen mukaansa niiden antaminen jatkui Suomen kirkoissa ainakin isoon vihaan (1713–1721) saakka. Vuonna 1691 annettiin kuitenkin määräys, että uhrirahoja ei saanut enää laittaa alttarille asetussanojen aikana. Uhrien antaminen siirtyi sen sijaan päätösvirteen. Kielto toistettiin vuonna 1696.⁷³

Jomalan kirkon uuden ajan rahalöydöistä noin 35 % on peräisin kuorista. Osa pääalt-

Kuva 7. 1600-luvulla löy-
tyjen rahojen levintä Jo-
malan kirkossa. Piirtänyt:
Steinar Kristensen (UiO) &
Eeva Jonsson.

tarin edestä löytyneistä uuden ajan rahoista saattaisi olla *liinauhreja*, jotka laitettiin alttariiliinlle ehtoollisen yhteydessä. Kirkosta on huomattava määrä yhden äyriin kuparirahoja 1720-luvulta (kuva 8; taulukko 3). Osa näistä on todennäköisesti *liinauhreja*. Olen analysoinut Jomalan kirkon uuden ajan rahalöytöjä, erityisesti isonvihan (1713–1721) jälkeiseen aikaan ajoittuvia rahalöytöjä lähemmin *Religion and Money* -projektin piakkoin ilmestyvässä julkaisussa. Tässä yhteydessä voi todeta yleisesti, että isoviha oli suomalaisen siviiliväestön näkökulmasta vaikea ja julma sotilaallinen konflikti, jota edelsi ruttoepidemia ja seurasi vaikea nälänhätä. Isonvihan yhteydessä Suomen väestöä kohtasi äärimmäinen ahdinko, jolla oli seurauksia muun muassa seurakuntalaisten rahankäyttöön Jomalan kirkossa.

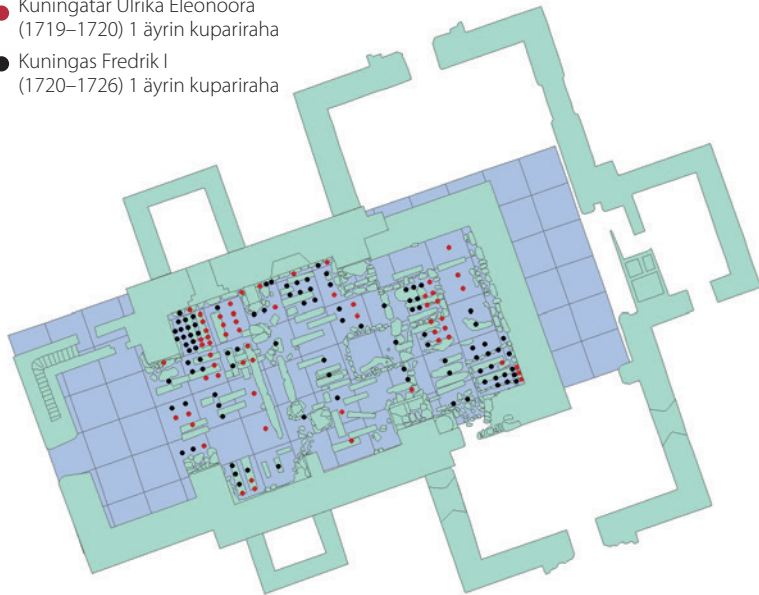
Myös pohjoisen sisäänkäynnin yhteydessä on huomattava löytökeskittymä (kuvat 7 ja 8). Noin kymmenesosa kaikista uuden ajan rahalöydöistä on peräisin yhdestä ainoasta 2 x 2 m kaivausruudusta (ruutu nro 65). Kirkon takaosassa, sakariston oven läheisyy-

dessä on löydöistä päätellen todennäköisesti sijainnut keräyslipas tai uhritutkki. Mikko Juvan mukaan uhritutkit sijoitettiin normaalisti kulkureittien varrelle tai kirkkorakennusten sisään. Puiet vaivaisukot kirkkojen ulkopuolella otettiin käyttöön myöhemmin.⁷⁴ Kirkon sisällä uhritutkin ja keräyslippaan tavallisin sijoituspaikka oli (eteläisen) pääsisäänkäynnin läheisyydessä. Uhritutkin tai keräyslippaan sijoittaminen kirkon takaosaan Jomalan kirkossa olisi siten yllättävä, ja on mahdollista, että löytökeskittymälle on löydettävissä jokin toinen selitys.

JOHTOPÄÄTÖKSET JA YHTEENVETO

Tässä tutkimuksessa tarkasteltiin kaikkiaan 132 rahaa keskiajalta ja 403 rahaa uudelta ajalta. Rahankäyttöä Jomalan kirkossa seurattiin 1200-luvun lopulta vuoteen 1809 eli koko Ruotsin hallintokauden ajan. Jomalan kirkon tuorempi luonnontieteellisiin menetelmiin perustuva ajoitus ja Markus Hiekkasen tulkinta kirkon raken-

- Kuningatar Ulrika Eleonoora (1719–1720) 1 äyrin kupariraha
- Kuningas Fredrik I (1720–1726) 1 äyrin kupariraha

Kuva 8. Vuosina 1719–1726 löytyneiden kuparirahojen levinnyt Jomalan kirkossa. Piirtänyt: Steinar Kristensen (UiO) & Eeva Jonsson.

nushistoriasta tarjoavat lähtökohdan kuorista löytyneen keskiaikaisen kätkön tulkin- nalle. Kuusi M-brakteattia sisältävä kätkö tulisi tulkita mahdolliseksi perustamiskät- köksi 1280-luvulta, eli ajalta jolloin kirkko vihittiin.

Luterilainen reformaatio oli monimut- kainen prosessi, joka eteni joillakin uskon- nollisen elämän osa-alueilla nopeammin kuin toisilla. Jomalan kirkon uuden ajan raha-aineisto heijastaa selkeästi tätä askel askeleelta etenevää prosessia. Vaikka vuo- den 1540 kirkkojulistus vaati sekä opinkap- paleiden että rituaalien perinpohjaista uu- distamista, niin Jomalan kirkon rahalöydöt paljastavat katolisten käytänteiden jatkumi- sen.⁷⁵ Rahalöydöt osoittavat erityisen sel- keästi miten syvälle juurtunut Neitsyt Ma- rian kultti oli seurakuntalaisten keskuudessa kirkon perustamisesta lähtien. Löytöai- neiston perusteella vaikuttaa siltä, että ra- hoiden uhraaminen Neitsyt Marialle jatkui 1560-luvulle saakka Jomalan kirkossa. Myös Pyhällä Olavilla oli merkittävä rooli Joma- lan seurakuntalaisten elämässä, vaikka hä-

nen merkityksensä ei heijastu kirkon raha- löydöissä.

Vuonna 1571 annetun kirkkojärjes- tyksen jälkeen, Juhana III:n (1568–1592) hallitusaikana, kirkolliset käytännöt muut- tuvat eikä rahalöytöjen joukossa ole enää uhreja Neitsyt Marialle. 1500-luvun lopun ja 1600-luvun rahat ovat huonosti edus- tettuina Jomalan rahalöydöissä.⁷⁶ Niiden joutumisesta kirkon lattian alle on vaikea esittää mitään yksityiskohtaista arviota. Osa 1720-luvulle ajoittuvista pääalttarin edes- tä löytyneistä yhden äyrin kuparirahoista saattaa olla tulkittavissa *liinauhreiksi*. Myös kirkon takaosassa, sakariston oven lähei- syydessä on merkittävä löytökertymä, joka osoittaa todennäköistä keräyslippaan tai uh- ritukin sijaintia uudella ajalla, mutta asian lopullinen todentaminen on jätettävä tule- vien tutkimusten piiriin.

Eeva Jonsson
eeva.k.jonsson@utu.fi
Arkeologia, Turun yliopisto

VIITTEET

- 1 Dreijer 1961.
- 2 Klackenberg 1992 nro 154.
- 3 Hiekkänen 2007: 387–389.
- 4 Suomen vanhimman puukirkon jäännökset löydettiin Kaarinan Ravattulan kylässä sijaitsevalta Ristimäeltä vuonna 2013. Kirkon perustuksia on tutkittu Turun yliopiston johdolla vuosina 2013–2016. Juha Ruohosen mukaan Ristimäen kirkko voidaan ajoittaa luonnontieteellisten ajoitustulosten ja esinelöytöjen perusteella 1100-luvun jälkipuolelta 1200-luvun puoliväliin. Kirkkorakennus pystytettiin jo aiemmin perustetun ruumiskalmiston yhteyteen. Kysymyksessä on pieni lähetyksikauden kirkko, joka hylättiin seurakuntajärjestelmän perustamisen ja hallinnollisten uudistusten yhteydessä (ks. Ruohonen 2015, 2017).
- 5 Hiekkänen 2014: 366–368, 400–401.
- 6 Ks. Ahl 2006: 3–4.
- 7 Dreijer 1963: 3; Pooth 1973: 9.
- 8 ÅMU nro 34; FMU III nro 1598; Pooth 1973: 11.
- 9 ÅMU nro 13.
- 10 Knuutila 2010: 368.
- 11 Dreijer 1957: 43–44, 1963: 10–12, 1983: 376–377.
- 12 Ringbom 1994: 463.
- 13 Dreijer 1949: 2; Gardberg 1987: 49; Hiekkänen 1994: 191.
- 14 Hiekkänen 2007: 389, loppuviite 175.
- 15 Nyman 1980: 70–75.
- 16 Hiekkänen 1994: 210.
- 17 Hiekkänen 1994: 37, alaviite 35; Hiekkänen 1994: 191.
- 18 Dreijer 1949: 1–3.
- 19 Dreijer 1961: 1, 1963: 5.
- 20 Jomalan kirkon rakenteellisista eroista, ks. Hiekkänen 1994: 191.
- 21 Dreijer 1963: 8.
- 22 Dreijer 1961: 1.
- 23 SDHK nro 1302.
- 24 K. Jonsson 1984.
- 25 K. Jonsson 2005: 17.
- 26 Rasmusson & Lagerqvist 1965: 38–39.
- 27 Voionmaa 1941: 23–30.
- 28 Ks. Rasmusson & Lagerqvist 1965: 38–39.
- 29 Ålands Museum 353: 158, 159, 163.
- 30 ÅM 353: 156, 354.
- 31 ÅM 353: 165. Jomalan kirkon todennäköisestä rahakätköstä on aiemmin ilmestynyt yksityiskohtaisempi artikkeli. Samassa artikkelissa käsitellään myös Jomalan kirkon vanhimpia rahalöytöjä ajalta ennen kivikirkon aikaa. Ks. E. Jonsson 2017: 1–8.
- 32 Klackenberg 1992: 175.
- 33 Lyhyt yleisesitys keskiaikaisista rahakätköistä ja niiden konteksteista Ruotsissa, ks. Kenneth Jonsson, "Coin circulation and the pattern of hoarding in the Viking Age and the Middle Ages", *XII Internationaler Numismatischer Kongress 1997. Proceedings II* (Berlin 2000): 911–916.
- 34 SML 11.103 A ja 11.103 C.
- 35 Yli 3000 ruotsalaista aурtoa sisältänyt kätkö Eerik Pommerilaisen (1397–1439) hallitusajalta, yhdessä (myöhäisemmän) kultarahan ja hopeasormuksen kanssa löydettiin Bollnäsän pitäjänkirkon sakaristosta Hälsinglandista vuonna 1696. Kultaraha on Riikassa lyöty kultagulden, mutta sen lyöntivuosi ei valitettavasti ole tiedossa. On todennäköistä, että kultarahaa ei ole kätketty samaan aikaan kuin aurrot. Monica Golabiewski Lannbyn mukaan kätkö on asetettu alttarin alle, todennäköisesti kirkon rakentamisen yhteydessä, ks. M. Golabiewski Lannby, "Medeltida mynt i Bollnäs gamla kyrka. Skatten i skrinet", *Nulla dies sine linea. Festskrift till Ian Wiséhn* (Stockholm 2001): 39–45. Toinen iso kätkö, jonka t.p.q. on 1465, löytyi Biskopskullan kirkosta Upplannista vuonna 1954/1955. Kätkö sisälsi 376 ruotsalaista aурtoa, jotka on kätketty pääalttarin alle, ks. B. Malmer 1980 nro 5; SML 4.63. Kätkön uudemmasta tulkinnasta, ks. K. Jonsson, "Östervålafyndet i Uppsala universitets myntkabinett", *Opus Mixtum. Uppsater kring Uppsala universitets myntkabinett* (Uppsala 2009): 127–131.
- 36 K. Jonsson julkaisematon käsikirjoitus.
- 37 Hukantaival 2016: 186–188.
- 38 Hukantaival 2016: Appx. 3, nro 15 viitteineen.
- 39 Hukantaival 2016: Appx 3, nro 14 viitteineen.
- 40 Dreijer 1961: 17–18, 1963: 32.
- 41 Klackenberg 1992 nro 154.

- 42 Klackenberg 1992: 179.
- 43 Ks. loppuviite 4.
- 44 Alustavia tutkimustuloksia Ravattulan Ristimäen rahalöydöistä, ks. esim. Ruohonen 2013: 436, 2018: 88–91.
- 45 Myrberg 2008 nro 190.
- 46 Myrberg nro 188, 189 ja 191.
- 47 Liivinmaalaisista rahoista Suomen löydöissä, ks. esim. Talvio 2012.
- 48 Klackenberg 1992: 34–40 viitteineen. Kun-
kin kirkon osalta on Klackenbergin väitös-
kirjassa esitelty kaivausten laajuus ja laatu,
yksityiskohtaiset kirjallisuusviitteet sekä
taulukko kunkin kirkon rahalöydöistä vuo-
sina 1100–1520. Rahalöydöt on taulukoitu
50 vuoden jaksoissa. Lisäksi liitteessä on
esitelty keskiaikaisten rahojen levintäkartat
40 kirkosta. Klackenbergin tutkimus käsit-
tää noin 7650 rahaa 198:sta Ruotsi-Suomen
maalaiskirkosta.
- 49 Kenneth Jonsson on julkaissut yleiskatsa-
uksen samasta aineistosta maakuntajaon
pohjalta, ks. "Myntfynden i landsortskyr-
kor i det medeltida Sverige," *Myntstudier*,
vol. 1 (2011): 1–16. Artikkelin käsittää myös
listan kirkoista, joista on löytynyt keskiai-
kaisia rahoja viime vuosina. Frida Ehrnsten
on julkaissut päivitetyn yhteenvedon keski-
aikaisista rahalöydöistä Suomesta. Hänen
tutkimuksensa käsittää maaseutukirkko-
jen lisäksi kaupunkikirkot ja myös Suomen
kirkoista viime vuosina löytyneet rahat, ks.
"När myntets klang i kistan hörs, till him-
len själen genast förs. Medeltida myntbruk
i kyrkan", *Finskt Museum* 2010/2011 (2013):
110–141.
- 50 Nro 7, 39, 46, 72, 87.
- 51 Klackenberg 1992: 36, alaviite 8.
- 52 LL XVIII: C: 4; Dreijer 1961: 9–10, 1963: 23.
- 53 Pernler 1993: 106.
- 54 Lyhyt yleisesitys Marian palvonnasta Suo-
mesta, ks. Helena Edgren, *Mercy and justice. Miracles of the Virgin Mary in Finnish medi-
eval wall-paintings* (Helsinki 1993): 28–32
viitteineen.
- 55 Karlsson 2009: 23.
- 56 Edgren 1993: 32–33.
- 57 Lyhyt yleisesitys keskiaikaisen kirkon va-
laistuksesta, ks. Bengt Stolt, "Kyrkorum
och kyrkoskrud", *Mässa i medeltida socken*
(Skellefteå 1993): 142–143.
- 58 Ks. Hiekkanen 1994: 60–61.
- 59 Stolt 1993: 142–143.
- 60 Ks. Johan Axel Almquist, *Konung Gustaf
den förstes registratur* 13, 1540–1541 (Stock-
holm: Riksarkivet, 1891).
- 61 Ks. Erik Falck 1558, kappale 'om beläter'.
Samasta aiheesta Hanna Pirinen, *Luterilais-
en kirkkointeriöörin muotoutuminen Suo-
messa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset
reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun
(1527–1718)* (Helsinki 1996): 24–25, alaviite
76.
- 62 "Kyrkioskrudh, som är Messekläder, Alta-
rekläder, Taflor, Beläte, liws, stakar, kronor
etc. är wäl lidelig ther han är mättelig och
vthan misbruk, Therfore skal här ock wara
itt gott vpseende, så at wantroo och misbruk
må förtagit och icke ytterligare inrymdt
warda" (KO 1571. 1932: 113).
- 63 "Man skal ock tagha sig wahra för alt annat
misbruk, som warit haffuer medh Beläte,
at man icke henger vppå them gull, silf-
fuer, kosteligh klädher etc. Icke tender liws
för them, icke rökier, icke knäfaller, kryper
etc. Ty alt sådant är vppenbara Hedendo-
men och affguderrij. HERran tin Gudh skal
tu tilbia (sägher Scriffen) och tiena honom
allena. Ellies må man wäl bruka liws widh
Altarer ther Tidhegärden hålles" (KO 1571.
1932: 113).
- 64 Valdemar Gerdin (2009) analysoi Ruotsin
maaseutukirkkojen raha-aineistoa ajanjak-
solta 1521–1611 opinnäytetyössään "Vad
hände sen? Fynd av efterreformatöriska
mynt i svenska landsortskyrkor," (Julkaise-
maton opinnäyte, Tukholman yliopiston ar-
keologian laitos, 2009). Hänen tutkimuksen-
sa tulokset on myös julkaistu, ks. Valdemar
Gerdin, "Myntfynd i svenska landsortskyr-
kor 1521–1611," *Myntstudier*, vol. 2 (2009):
1–9. Gerdin jakoi tutkimusaineistonsa 10
vuoden jaksoihin (taulukko 2, s. 4). Frida
Ehrnsten (2012) esitteli yhteenvedon kaikis-
ta Manner-Suomen kirkkojen rahalöydöis-
tä Pro gradu-työssään, ks. "Mynten under
golvet. En numismatisk-arkeologisk studie
om kyrkfynd i Finland," (Julkaisematon Pro
gradu –työ, Filosofian, historian, kulttuuri-
en- ja taiteentutkimuksen laitos, Helsingin
yliopisto, 2012). Ehrnstenin artikkeli "Myn-
ten i Finlands kyrkor" (2014) sisältää myös
lyhyen yhteenvedon reformaation jälkeisistä
rahalöydöistä Ahvenanmaan kirkoissa, ks.
Nordisk Numismatisk Årsskrift, Ny serie 1,

s. 153–200. Varhaisemmasta Suomen kirkkojen reformaation jälkeistä rahamateriaalia koskevasta tutkimuksesta, ks. esim. Otto Alcenius, "Förteckning öfver mynt funna i St. Henriks bönekapell i Kjulo," *Finskt Museum* (1905): 84–88; Pekka Sarvas, "Espoon kirkon rahalöydöt," *Suomen numismaattisen yhdistyksen tiedotuslehti*, vol. 2 (1982): 41–47; Markus Hiekkänen, "Archaeology of the Medieval stone church of Lempäälä in Satakunta, Finland. Finds from prehistorical and historical times," *Fennoscandia archaeologica* V (1988): 91–101; "Rengon kirkon historia," I: *Rengon historia* (1993): 51–252 sekä Kirsti Paavola, "Hailuodon kirkon arkeologiset tutkimukset vuosina 1985–1987," (Oulun yliopisto, 1991).

65 Gerdin 2009: 8.

66 ÅM 353: 571, 572, 573.

67 Lagerqvist 1995: 154.

68 Gerdin 2009: 5.

69 Ks. 'Boëtius Murenius' Acta Visitatoria 1637–1666', s. 432 nro 33. När s. Olav och hanss altare boorttagghess på söder sijdan, så blir ther rum till 9 bönder.

70 Ks. 'Boëtius Murenius' Acta Visitatoria 1637–1666', s. 431 nro 29. Holen i choret på söder sijdan schola igenmurass och på norr sijdan förfärdigass med dörrar och lååss till kyrkioböcker och pastorens offer.

71 Palmer Wendel 2006: 127.

72 Juva 1955: 34, 57, 111.

73 Juva 1955: 111.

74 Juva 1955: 159.

75 Katolisten käytänteiden aineellisista todisteista Suomessa uudella ajalla, ks. esim. Heini Kirjavainen, "The Dress of a Saint? A Medieval Textile Find from Turku Cathedral," *Mirator* 16:2 (2015): 324–336 sekä Otto Alcenius, "Förteckning öfver mynt funna i St. Henriks bönekapell i Kjulo," *Finskt Museum* XII, (1905): 84–88.

76 Jomalan kirkosta on löytynyt vain 60 kpl 1600-luvulle ajoittuvia rahoja.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Lyhenteet

ÅM = Ålands Museum

Painamattomat lähteet

Drejjer, Matts 1949. *Berättelse över undersökningen invid och i Jomala kyrka 10 och 11 oktober 1949*. Ahvenanmaan museo, Maarianhamina (painamaton).

Drejjer, Matts 1961. *Berättelse över den arkeologiska och byggnadshistoriska undersökningen av Jomala kyrka 1961*. Ahvenanmaan museo, Maarianhamina (painamaton).

Painetut lähteet

Acta visitatoria, Boëtius Murenius 1637–1666. Finska kyrkohistoriska samfundets handlingar VI. Borgå, 1905–1908.

Finlands Medeltidsurkunder samlade i tryck utg. af Finlands statsarkiv genom Rein. Hausen (FMU) I–VIII. Helsingfors, Statsarkivet, 1910, 1915, 1921, 1924, 1928, 1930, 1933, 1935.

Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571 (KO). Utgiven av Samfundet Pro Fide et Christianismo. Med historisk inledning av Emil Färnström. Svenska Kyrkans Diakonistyrelses Bokförlag, Stockholm 1932.

Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK) <https://riksarkivet.se/sdhk>

Sveriges mynthistoria. Landskapsinventeringen (SML). Kungl. Myntkabinettet, statens museum för mynt-, medalj- och penninghistoria och Numismatiska institutionen, Stockholm.

Ålands Medeltidsurkunder 1–1400 (ÅMU). Johannes Sundswall (red.), Ålands kulturstiftelse, Helsingfors, 1954.

Tutkimuskirjallisuus

Ahl, Eva 2006. Kyrkan, stormannen, prästen. Forskning kring Jomala kyrkoby som exempel på den historiska tidens arkeologi på Åland. SKAS 3/2006, 3–16.

Alcenius, Otto 1905. Förteckning öfver mynt funna i St. Henriks bönekapell i Kjulo. *Suomen Museo, Finskt Museum* 1905. Finlands fornminnesförening, Helsingfors, 84–88.

Drejjer, Matts 1957. Kalkstenslejonet i Jomala. *Åländsk odling* 1957, 25–64.

Drejjer, Matts 1963. Jomala kyrka. *Åländsk odling* 1963, 3–52.

Drejjer, Matts 1983. *Från stenåldern till Gustav Vasa. Det åländska folkets historia* I:1. Ålands museum, Mariehamn.

- Edgren, Helena 1993. *Mercy and justice. Miracles of the Virgin Mary in Finnish Medieval wall-paintings*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 100. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Ehrnsten, Frida 2012. Mynten under golvet. En numismatisk-arkeologisk studie om kyrkfynd i Finland. Pro gradu -työ, Humanistinen tiedekunta, Filofian, historian, kulttuurien ja taiteidentutkimuksen laitos, Helsingin yliopisto (painamaton).
- Ehrnsten, Frida 2013. När myntets klang i kistan hörs, till himlen själen genast förs. Medeltida myntbruk i kyrkan. *Finskt Museum* 2010/2011 (2013). Finlands fornminnesförening, Helsingfors, 110–141.
- Ehrnsten, Frida 2014. Mynten i Finlands kyrkor. *Nordisk Numismatisk Årsskrift. Ny serie* 1, 153–200.
- Gardberg, Carl Gustaf 1987. Kirkot 1400-luvun alkuun mennessä. Salme Sarajas-Korte, Knut Drake, Rakel Kallio & Kristiina Nivari (toim.), *Ars. Suomen taide* 1. Weilin + Göös, Espoo, 48–65.
- Gerdin, Valdemar 2009. Vad hände sen? Fynd av efterreformatoriska mynt i svenska landsortskyrkor. Opinnäytetyö, Humanistinen tiedekunta, Arkeologian laitos, Tukholman yliopisto (painamaton).
- Gerdin, Valdemar 2009. Myntfynd i svenska landsortskyrkor 1521–1611. *Myntstudier* 2/2009, 1–9.
- Golabiewski Lannby, Monica 2001. Medeltida mynt i Bollnäs gamla kyrka. Skatten i skrinet. Harald Nilsson (red.), *Nulla dies sine linea*. Festskrift till Ian Wiséhn. *Numismatiska Meddelanden* XLI. Svenska Numismatiska Föreningen, Stockholm, 39–45.
- Hiekkänen, Markus 1986. Archaeology of the Medieval stone church in Lempäälä in Satakunta, Finland. Finds from prehistorical and historical times. *Fennoscandia Archaeologica* III, Helsinki, 91–101.
- Hiekkänen, Markus 1993. Rengon historia. I. *Rengon historia*. Rengon kunta ja seurakunta, Renko, 53–252.
- Hiekkänen, Markus 1994. *The stone churches of the medieval diocese of Turku. A systematic classification and chronology*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 101. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Hiekkänen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kirkot*. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 1117. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- Hukantaival, Sonja 2016. "For a witch cannot cross such a threshold!" Building concealment traditions in Finland c. 1200–1950. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* XXIII. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku.
- Jonsson, Eeva 2017. Skatten i himlen. En grundläggningsskatt från 1280-talet i Jomala kyrka på Åland? *Myntstudier* 1/2017, 1–8.
- Jonsson, Kenneth 1984. Myntningen under Valdemar 1250–1275 och Magnus Ladulås 1275–1290. *Mynt kontakt. Svensk Numismatisk Tidskrift* 4/5/1984, 121–125.
- Jonsson, Kenneth 2000. Coin circulation and pattern of hoarding in the Viking Age and the Middle Ages. Berndt Kluge & Bernhard Weisser (eds.), *XII. Internationaler Numismatischer Kongress 1997. Proceedings II*. Staatliche Museen zu Berlin, Berlin, 911–916.
- Jonsson, Kenneth 2001. Myntfynden i landsortskyrkor i det medeltida Sverige. *Myntstudier*, 1/2001, 1–16.
- Jonsson, Kenneth 2005. Hur länge cirkulerade mynten under olika tidsperioder? *Myntstudier* 4/2005, 14–20.
- Jonsson, Kenneth 2009. Östervålafyndet i Uppsala universitets myntkabinett. *Opus mixtum. Studia numismatica Upsaliensia* 4. Uppsala universitet, Uppsala, 127–131.
- Juva, Mikko 1955. Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemina vuosisatoina (1600–1808). *Varsinais-Suomen historia* VII: 3. Helsingin yliopisto, Helsinki.
- Karlsson, Lennart 2009. *Bilden av Maria*. Historiska media, Lund.
- Kirjavainen, Heini 2015. The Dress of a Saint? A Medieval Textile Find from Turku Cathedral. *Mirator* 2/16/2015, 324–336.
- Klackenberg, Henrik 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Lund studies in Medieval Archaeology 10. Almqvist & Wiksell International, Lund.
- Knuutila, Jyrki 2010. *Soturi, kuningas, pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvun alkupuolelta 1500-luvun puoliväliin*. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 203. Suomen kirkkohistoriallinen seura, Helsinki.

- Lagerqvist, Lars O. 1995. Äldre vasatid. Kenneth Jonsson, Ulf Nordlind & Ian Wiséhn (red.), Myntningen i Sverige 995–1995, *Numismatiska Meddelanden* XL. Svenska Numismatiska Föreningen, Stockholm.
- Malmer, Brita 1980. *Den senmedeltida penningen i Sverige: svenska brakteater med krönt huvud och krönta bokstäver*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens handlingar. Antikvariska serien, 31. Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien, Stockholm.
- Myrberg, Nanouschka 2008. *Ett eget värde. Gotlands tidigaste myntning, ca 1140–1220*. Stockholm studies in archaeology 45. Stockholms universitet, Stockholm.
- Nyman, Valdemar 1980. Ålands medeltida kyrkokonst. *Det åländska folkets historia* I:2. Ålands museum, Mariehamn.
- Paavola, Kirsti 1991. *Hailuodon kirkon arkeologiset tutkimukset vuosina 1985–1987*. Jari Okkonen (toim.), Arkeologian tutkimusraportti 3. Oulun yliopisto, Oulu.
- Palmer Wendel, Lee 2006. *The Eucharist in the Reformation. Incarnation and Liturgy*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Pernler, Sven-Erik 1993. En mäsä för folket? Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz & Bengt Stolt (red.), *Mäsä i medeltida socken*. Artos, Skellefteå, 102–134.
- Pirinen, Hanna 1996. *Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718)*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 103. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.
- Pooth, Ehrnst 1973. *Zür Baugeschichte der Kirche von Jomala*. Armin Tuulse, Ann Catherine Bonnier, Gerold Propper & Tamás Sárkány (red.), Ålands medeltida kyrkor. Studier utgivna av Ålandsseminariet vid Anders Zorns professor i nordisk och jämförande konsthistoria tillägnade Sten Karling, *Stockholm studies in history of art* 25. University of Stockholm, Stockholm, 9–24.
- Ramsdahl, Carl 1956. Jomala kyrkas ombyggnad 1828–1844. Anteckningar ur församlingsarkivet. *Åländsk Odling* 1956, 3–31.
- Rasmusson, Nils Ludvig & Lagerqvist, Lars O. 1965. Mynt från Jomala kyrka. *Åländsk odling* 1965, 25–43.
- Ringbom, Åsa 1994. Dateringen av Ålands kyrkor. *Historisk Tidskrift för Finland* 3, 459–493.
- Ruohonen, Juha 2013. Kirkollisen kulttuurin alkuhäteillä. Kaarinan Ravattulan varhaiskeskialkainen kirkko ja kirkkomaa. *Historiallinen aikakauskirja*, 4/2013, 433–440.
- Ruohonen, Juha 2015. Lähetykskauden muistoja. Ravattulan Ristimäen kalmisto, kirkko ja kirkkomaa. Georg Haggrén, Petri Halinen, Mika Lavento, Sami Raninen & Anna Wessman (toim.), *Muinaisuutemme jäljet. Suomen esi- ja varhaishistoria kivikaudelta keskiajalle*. Gaudeamus, Helsinki, 395–397.
- Ruohonen, Juha 2017. Ristimäki in Ravattula. On the Remains of the Oldest Known Church in Finland. Janne Harjula, Sonja Hukantaival, Visa Immonen, Anneli Randla & Tanja Ratilainen (eds.), *New Visits to Old Churches. Sacred Monuments and Practices in the Baltic Sea Region*. Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 46–60.
- Ruohonen, Juha 2018. 1200-luvun götänmaalainen penninki Ravattulan Ristimäeltä. *Numismaattinen Aikakauslehti, Finsk Numismatisk Tidskrift* 4/2018, 88–91.
- Sarvas, Pekka 1982. Espoon kirkon rahalöydöt. *Suomen numismaattisen yhdistyksen tiedotuslehti*, 2/1982, 41–47.
- Stolt, Bengt 1993. Kyrkorum och kyrkoskrud. Sven Helander, Sven-Erik Pernler, Anders Piltz & Bengt Stolt (red.), *Mäsä i medeltida socken*. Artos, Skellefteå, 135–167.
- Talvio, Tuukka 2012. The finds of medieval Livonian coins from Finland and the former Finnish Karelia – a preliminary survey. Ivar Leimus (toim.), *Monetary history of the Baltics in the Middle-Ages (12–16th c.) International symposium in Tallinn, 9–10 Dec. 2010*. Eesti Ajaloomuuseum, Tallinn, 10–18.
- Voionmaa, Jouko 1941. Brakteatfyndet från Geta. *Finskt Museum* XLVIII. Finlands fornminnesförening, Helsingfors, 23–30.

PANU SAVOLAINEN, LAURA LAINE, ELINA WIRKKALA,
LAURI SAARINEN & MARKO HUTTUNEN

HISTORIALLISEN ARKEOLOGIAN NÄKÖKULMA KESKIAJAN JA UUDEN AJAN ALUN KIVIKIRKKOON

TAPAUSTUTKIMUS KEMINMAAN VANHASTA KIRKOSTA

Documentary Archaeology of an Early Modern Stone Church.
A Case-study of the Old Church of Keminmaa.

The article examines the old church of Keminmaa (built in 1520–1550 and abandoned in the 1790s) as a case study in documentary archaeology. The cross-reading of archaeological evidence and written sources reveals how statistically analysed data of church account books can reveal long-term patterns of gradual maintenance. In addition the results show how the written sources can enrich and complement the interpretation of dendrochronological analyses and proposes new dating to the 17th century vault paintings of the church. The article discusses also the meaning of the numerous house marks and other carvings documented in the wooden roof structures of the church. Finally, the study reflects the remote northern location of the church in the borderlands of the diocese of Turku in Northern Sweden. It discusses the possible cultural influences of the Uppsala diocese stone churches in the nearby parishes on the construction of the Keminmaa old church.

Keywords: Medieval stone churches, Keminmaa old church, roof structures, historical archaeology, house marks, church paintings

Hakusanat: Keskiajan kivikirkot, Keminmaan kirkko, kattorakenteet, historiallinen arkeologia, puumerkit, kirkkomaalaukset

JOHDANTO

Keminmaan vanha kirkko on yksi Ruotsin myöhäisimmistä keskiaikaisista kivikirkoista. Alkuaan Pedersören kapeliseurakunnaksi 1300-luvun alussa perustettu Kemi itsenäistyi 1400-luvun alussa. Ainakin kaksi seurakunnan ensimmäistä kirkkoa olivat puurakenteisia, ja niiden jäännökset tunnetaan arkeologisista tutkimuksista.¹ Kivikirkon rakentaminen ajoittuu 1520–1550-luvuille, niille kolmelle

vuosikymmenelle, jolloin reformaation taloudelliset ja poliittiset uudistukset pysäyttivät useiden Ruotsin seurakuntien kirkolliset rakennushankkeet.² Monien muiden 1500-luvun alun kivikirkkohankkeiden tapaan Kemin emäseurakunnan kirkko jäi kesken. Siitä jäivät puuttumaan ainakin alkuperäiseen suunnitelmaan kuuluneet tiiliholvit.³ Kivikirkko jäi autioksi 1700-luvun lopulla, mistä syystä se on säilynyt hyvin keskiajan lopun ja uuden ajan alkupuolen asussaan.

Kuva 1. Pohjanlahden rannikon keskiaikaiset kivikirkot. Kartta: Panu Savolainen.

Keskiaikaisen Turun hiippakunnan kivikirkkojen joukossa Keminmaan maantieteellisesti erityinen. Sen pohjoinen sijainti kietoutuu keskiajan ja uuden ajan alun Pohjois-Ruotsin rajaseudun ja vahvistuvan keskusvallan ulottuvuuksiin.⁴ Kiinnostava on niin ikään yhteys Pohjanlahden rannikon läntisiin naapuriseurakuntiin (Tornio, Kalix, Luulaja, Piteå ja Skellefteå), joihin Keminmaan tapaan rakennettiin 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa kivikirkot, toisin kuin Turun hiippakunnan puoleisiin lähiseurakuntiin. Lähin keskiaikaisen Turun hiippakunnan puolella sijaitseva kivikirkko on Kaarlelassa, Keminmaalta yli 200 kilometriä etelään.⁵ (Kuva 1.)

Tässä artikkelissa tarkastelemme Keminmaan vanhaa kirkkoa Pohjois-Ruotsin uuden ajan alun kirkkojen rakentamisen ja ylläpidon näkökulmasta. Aiemmassa tutkimuksessa kirkkoa on tarkasteltu kattavasti taidehistoriallisesta⁶, rakennusarkeolo-

gisesta⁷ ja kirkkohautausten näkökulmasta⁸. Tästä syystä se tarjoaa erinomaisen lähtökohdan historiallisen ja dokumentaarisen arkeologian näkökulmalle Pohjois-Ruotsin keskiajan lopun ja uuden ajan alun kirkkojen rakentamiseen, sisätilojen koristeluun ja ylläpitoon. Laajemmassa kontekstissa pohdimme artikkelin lopussa, mitä Keminmaan tapausesimerkki kertoo Pohjanlahden pohjoisrannikon seurakuntien välisestä ideoiden ja ihmisten liikkuvuudesta uuden ajan alussa ja millaisia ulottuvuuksia dokumentaarinen arkeologia ja rakenteiden merkintöjen tutkimus avaa kirkkorakennuksen paikallisiin ja laajempiin yhteisöllisiin merkityksiin.

Historiallisen arkeologian metodologian kannalta käsittelemme erityisesti sitä, millä tavoin tekstimuotoiset asiakirjat ovat tulkittavissa tilallisesti ja materiaalisesti. Vaikka artikkelin kohteena on yksi kirkko, tavoitteena on hahmotella yksittäistapausta

Kuva 2. Keminmaan kirkon julkisivut. Kuvat: Laura Laine.

laajemmin, miten rakenteita ja tekstejä voidaan tulkita yhtäaikaaisesti uuden ajan alun vuosisatojen kirkkojen kontekstissa. Näin ollen tapaustutkimus avaa laajempia näkökulmia siihen, millaista toisiinsa kytkeytyvää tietoa tekstilähteistä ja rakennuksista on mahdollista tulkita.

Keminmaan kirkko on erinomainen kohde rakenteita ja tekstilähteitä suhteuttavalle tutkimusasetelmalle. Poikkeuksellisen kirkosta tekevät sen alkuperäiset kattorakenteet, jotka ovat säilyneet noin kymmenessä Suomen keskiajan kivikirkossa,⁹ sekä puisen holvilaipion 1600-luvun maalaukset. Kyseisellä vuosisadalla laipiomaalauksia tehtiin erityisesti Pohjanmaan kirkkoihin, mutta Keminmaan vanhan kirkon maalaukset lukeutuvat harvoin säilyneisiin.¹⁰ 1700-luvun lopusta alkaneen autiokirkkovaiheen ansiosta Keminmaan vanha kirkko on välttynyt autenttisuutta rikkovilta moderneilta uudistuksilta lukuun ot-

tamatta joitain 1900-luvun alkupuoliskon restaurointiratkaisuja.¹¹ Kirkon rakennusosia on ajoitettu 2000-luvun alkupuolella poikkeuksellisen kattavasti dendrokronologisin analyysin,¹² mikä antaa hyvät perusteet suhteuttaa tiliaineistoja rakennusosiin juuri tämän kirkon kohdalla. Lisäksi seurakunnan arkisto on säilynyt hyvin, ja rakennushistoriallisen tutkimuksen kannalta olennaiset kirkontilit alkavat vuodesta 1649.

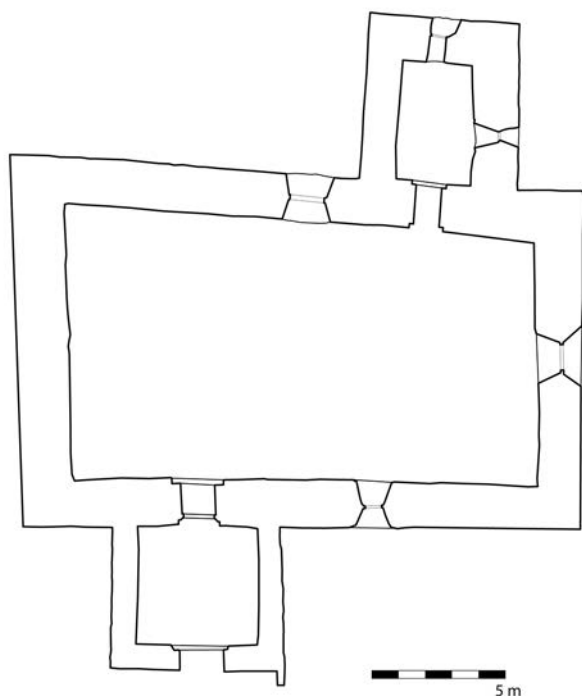
Artikkelin taustalla olevat rakennetutkimukset ja -havainnot tehtiin Keminmaan vanhassa kirkossa vuosina 2017 ja 2018 toteutetun restauroinnin ja rakennushistoriaselvityksen laatimisen yhteydessä. Sekä restauroinnista että rakennushistoriaselvityksestä vastasi arkkitehtitoimisto Livady. Rakenteiden tutkimuksesta ja dokumentoinnista vastasivat yhdessä kaikki kirjoittajat ja asiakirjalähteiden tutkimuksesta FT **Panu Savolainen**.

Tieteellinen kiinnostus keskiaikaisia kivikirkkoja kohtaan heräsi Suomessa 1800-luvun lopulla. Tuolloin, ja pitkälle 1900-luvulle, mielenkiinto kohdistui ennen kaikkea alkuperäiseen rakentamisajankohtaan, keskiaikaisiin vaiheisiin sekä rakennusprosessiin. Niihin liittyviin kysymyksiin keskiajalta säilynyt vähäinen lähdeaineisto ei juuri antanut vastauksia, vaikka on ymmärrettävää, että 1800-luvun lopulla näiden 'kansallisten monumenttien' rakentaminen pyrittiin liittämään vastailmestyneen lähdejulkaisun, *Finlands medeltidsurkunden*, epäsuoriin ja viitteellisiin tietoihin seurakunnille myönnettyistä anekirjeistä.¹³ Ainoastaan Tyrvään (Kallialan) seurakunnan 1460-luvulta alkavat tilit,¹⁴ ainoat Suomen säilyneet keskiaikaiset kirkontilit, sekä Turun tuomiokirkon 1470-luvulta alkaen laadittu kopiokirja, *Registrum ecclesiae aboensis*, sisältävät tietoa, josta voi

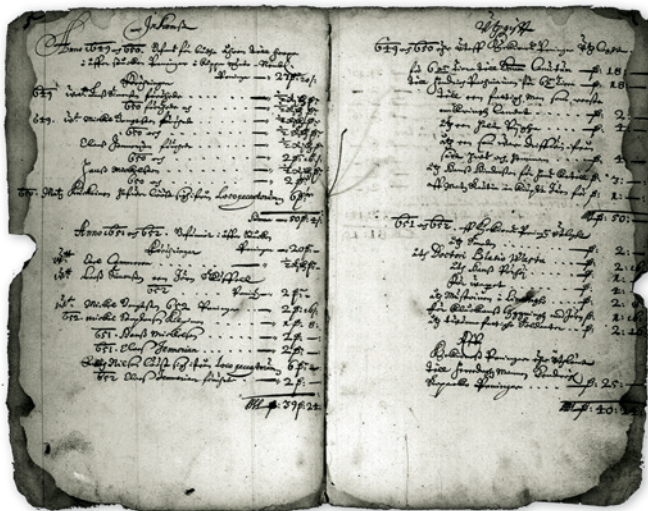
yksiselitteisesti hahmottaa tietoja rakentamisesta.¹⁵ Näin ollen Suomen keskiaikaisten kivikirkkojen rakentamisesta tällä hetkellä vallitseva käsitys pohjautuu lähes täysin rakennusarkeologiseen tutkimukseen sekä luonnontieteellisiin ajoitustuloksiin.¹⁶

Kirkkojen tutkimuksessa tilanne muuttuu, kun katse kohdistetaan 1600-luvulle. Monissa seurakunnissa vuosisadan alkupuolelta lähtien säilyneet seurakunnan arkistot antavat mahdollisuuksia tarkastella rakentamisen, korjaamisen ja ylläpidon toteutumista sekä rakenteiden että tilaaineistojen kannalta.¹⁷ Keminmaan tapaus on tässä suhteessa kiinnostava, sillä kirkon asehuone ja holvilaipio maalauksineen sekä laaja joukko korjaustoimenpiteitä ajoittuu 1600-luvun puolivälistä 1700-luvun loppuun ulottuvaan jaksoon. (Kuvat 4–7.)

Kirkontilejä on käytetty historian tutkimuksen aineistona pitäjänhistorioissa ja paikallishistoriallisissa teoksissa 1800-luvulta alkaen, mutta dokumentaarisessa arkeologiassa niitä on toistaiseksi hyödynnetty vähän. Keminmaan vanhan kirkon rakentamista koskevien asiakirjojen ja kirkon rakenteiden yhtäaikainen luenta avaakin uusia näköaloja historiallisia lähteitä hyödyntävään rakennusarkeologiseen tutkimukseen. Kirkontilejä ja muita kirkonarkistojen asiakirjoja on mahdollista käyttää rakennusosien ajoittamiseen dendrokronologian rinnalla. Tässä suhteessa ne tarjoavat täsmäntävää ja tarkentavaa tietoa. Uuden ajan alun vuosisatojen muutostöistä tai lisärakennuksista luonnontieteellisten ajoitustulosten ja asiakirjalähteiden ristiintulkinta tuo esiin tietoja, jotka kumpikin metodi yksinään käytettynä jättää näkymättömiin.

Kuva 3. Keminmaan kirkon pohjapiirros. Piirros: Laura Laine.

Kuva 4. Kemin seurakunnan kirkon tilit vuosilta 1649–1652. Merkinnot on kirjattu tilikirjaan samanaikaisesti neljän vuoden ajalta. KA, Kemin seurakunnan arkisto.

Viimeisen kolmen vuosikymmenen aikana historiallisessa arkeologiassa ja myös rakennusarkeologiassa on nostettu yhä useammin esiin kysymys arkeologisen aineiston ja asiakirjalähteiden välisistä yhteyksistä. Tekstien ja arkeologisen aineiston suhdetta on luodattu metodologisesta lähtökohdasta, jolloin esiin nousee ennen kaikkea kysymys tekstien ja esineellisten aineistojen suhteesta historialliseen tai yleensä menneisyyttä koskevaan tietoon.¹⁸ Toisaalta historiallista ja myös muistitietoaineistoa käytetään komplementaarisessa mielessä, jolloin yhteen ilmiöön, kohteeseen tai henkilöön kohdistuva tulkinta muodostetaan erilaisten aineistojen pohjalta. Historiallisessa ja dokumentaarisessa (asiakirjalähteitä tulkitsevassa) arkeologiassa on myös kiinnitetty yhä enemmän huomiota laajempiin kulttuurihistoriallisiin kysymyksenasetteluihin, kuten ihmisten, esineiden ja ideoiden yllärajaan liikkuvuuteen ja identiteetteihin.¹⁹

Kirkontilien analyysi tarjoaa mahdollisuuksia myös tekijyyttä ja esineiden ja ideoiden liikkuvuutta koskeviin tulkintoihin. Niistä on mahdollista hahmottaa rakennustöihin osallistuneiden henkilöiden nimiä

myöten, millä tavoin pitäjäteisö osallistui rakentamiseen ja miten aktiivisemmat rakennuskaudet suhteutuvat vähittäiseen ylläpitoon kuten katon korjauksiin ja tervaamiseen. Kirkontileistä voidaan myös luodata tässä artikkelissa vähemmän esiin nostettua näkökulmaa rakennusaineiden hintoihin ja alkuperään sekä kirkon rakentamisen ja ylläpidon taloudelliseen puoleen.

KIRKONTILIT JA KOKONAISKUVA RAKENTAMISESTA JA YLLÄPIDOSTA

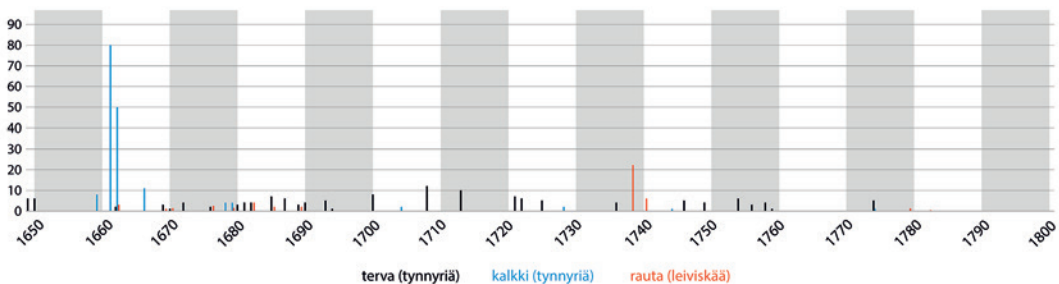
Kemin seurakunnan arkiston kirkontilit ovat säilyneet vuodesta 1649 alkaen.²⁰ Ajankohta säilyneen tilinpidon alkamiselle on Suomen seurakuntien osalta varsin tyypillinen. Hiippakunnallisen hallinnon osalta taustalla on erityisesti piispa **Isaac Rothoviuksen** (Turun piispana 1627–1652) pyrkimys seurakuntien varojen tarkempaan valvontaan, mihin liittyivät ohjeistus ja vaatimus systemaattisesta kirjanpidosta sekä vuotuisten tilien vahvistaminen piispan- ja rovastintarkastuksissa.²¹ Laajemmassa mielessä tilinpidon kehitys liittyy koko Ruotsin 1500-luvulta alkavaan keskusvallan rooliin kirkollisessa hallinnossa.

Keminmaalla, kuten monissa muissakin Ruotsin seurakunnissa, tilinpidon alkuvaiheet 1600-luvun puolivälissä kertovat uusien käytäntöjen hitaasta juurtumisesta. Periaatteessa tileihin piti ohjeiden mukaan

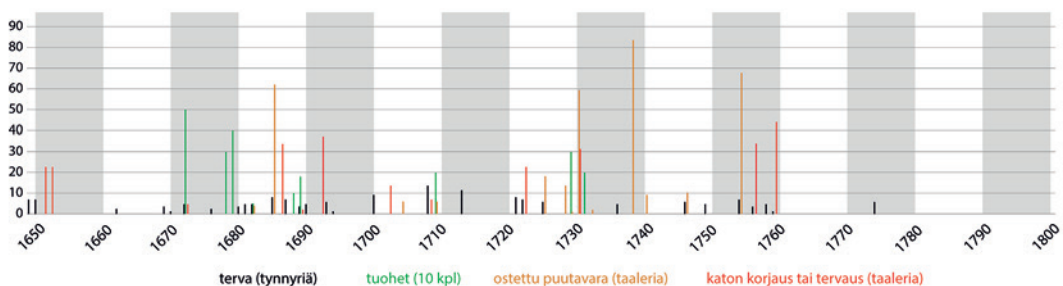
merkitä kaikki seurakunnan maksut ja saatavat tavarantoimittajien nimiä myöten. Keminmaan tilit ovat kuitenkin 1660-luvun alkuun saakka hajanaisia, ja käsialoista ja sanamuodoista havaitsee, että tietoja merkittiin tilikirjaan kerralla jopa useiden vuosien ajalta ennen rovastin- ja piispan-tarkastuksia, joissa tilit vahvistettiin (kuva 4). Näin ollen tilikirjojen tietoihin on syytä suhtautua varauksella, sillä niissä eivät välttämättä näy kaikki seurakunnan ostot.

Tilejä on myös suhteutettava seurakuntalaisten päivätyövelvollisuuteen. Jokaisella ruokakunnalla oli velvollisuus osallistua rakennustöihin sekä toimittaa tarvikkeita kirkon rakentamiseen ja korjauksiin. Näin ollen etenkin puutavara, jota osattiin veistää joka talossa, saatiin lähes kokonaisuudessaan päivätöinä. Tilien hankinnoissa näkyvät lähinnä terva, kalkki, rauta ja lasi sekä

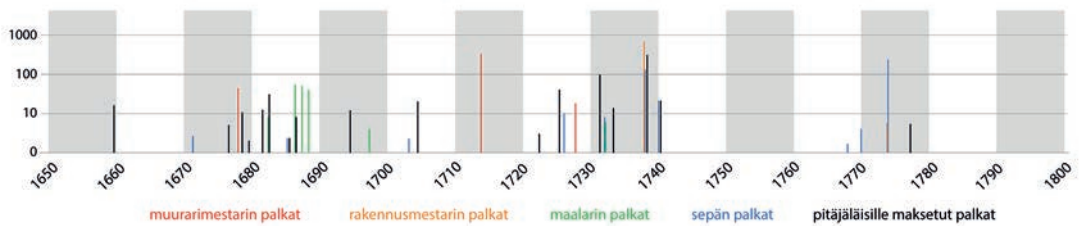
ammattimiesten kuten muurareiden, puuseppien, seppien, rakennusmestareiden ja lasimestareiden palkat – ennen kaikkea rakennustarvikkeet ja ammattityö, jota ei ollut mahdollista saada laajamittaisesti seurakuntalaisilta päivätöinä.²² Tästä huolimatta seurakunta joutui hankkimaan jonkin verran puutavaraa myös ostoina, ja myös tavalliset seurakuntalaiset saivat toisinaan työpalkkoja rakennustöistä ja esimerkiksi katon tervaamisesta (kuva 6). Talonpojat maksoivat kruununveroja 1500- ja 1600-luvuilla niin kalkkina, tiilinä, rautana kuin tuohenakin, joskin vähäisemmässä määrin kuin muina veroparseleina,²³ joten yhtä lailla näitä tuotteita on toimitettu myös päivätyövelvollisuuksina kirkon rakennustyömaille. Ajatusta siitä, että tilien hankinnat antavat verrattain luotettavan kokonaiskuvan muista kuin puutavarahankinnoista

Kuva 5. Kemin seurakunnan kalkki-, terva ja rautaostot 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto. Kuvio: Panu Savolainen.

Kuva 6. Kemin seurakunnan tuohiostot sekä katon korjaukset ja tervaukset 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto. Kuvio: Panu Savolainen.

Kuva 7. Kemin seurakunnan ammattikäsiyöläisten palkat ja pitäjäläisille maksetut työpalkat 1649-1800 taalereissa ja vuodesta 1777 riikintaalereissa. Kuvio: Panu Savolainen.

kuitenkin vahvistaa vuodesta 1739 alkaen säilyneiden pitäjänkokousten pöytäkirjojen vertailu tileihin.

Seuraavassa tarkastelemme, millaisen kuvan tilit antavat kirkon rakentamisesta ja miten ne kytkeytyvät dendrokronologisiin ajoitustuloksiin²⁴ sekä kirkon rakenteissa säilyneisiin jälkiin. Kuvioista on poistettu 1700-luvun lopulla puretun kellotapulien rakentamiseen ja ylläpitoon liittyneet hankinnat ja kulut.

Kirkontilien antama yleiskuva kertoo havainnollisesti ja yksityiskohtaisesti, miten kirkkoa korjattiin ja ylläpidettiin 1650-luvulta 1790-luvun loppuun, jolloin se jäi pois käytöstä. Kirkon rakennustarvikkeiden ostossa ja työpalkoissa erottuvat aktiiviset rakennusvaiheet 1680-luvulla kirkkohera **Johan Tuderuksen** (1673–1699) aikana sekä isovihaa edeltävät sekä sen jälkeiset korjaukset 1710–1730-luvuilla (kuvat 5–7). Suunnitelmat laajentaa vanhaa kirkkoa tai rakentaa uusi kirkko 1750-luvulta alkaen näkyvät kirkontileissä hyvin selvästi, sillä satunnaisia katon tervauksia lukuun ottamatta kirkon ylläpito lähes lakkasi vuosisadan puolimaissa. Tässä vaiheessa panostettiin enää lähinnä arvoesineiden turvalliseen säilytykseen. Sakariston rautaoheen tarvitusta raudasta maksettiin vuonna 1774 yhdeksän taaleria ja sepäntyöstä peräti 220 taaleria.²⁵ Se oli 1700-luvun jälkipuoliskon kallein yksittäinen investointi kirkkoon, jonka korvaaminen uudella tai

laajentaminen ristikirkoksi tuolloin on jo ollut aktiivisesti suunnitteilla.²⁶

Huomattavan laaja hankinta, joka liittyy lähes varmasti kirkon ulkoseinien valkaisuun sekä asehuoneen rakentamiseen, on vuosina 1661 ja 1663 kolmessa erässä ostettu 130 tynnyriä kalkkia. Kirkon ulkoseinistä rappaus on sittemmin lähes täysin varissut pois, ja myöhemmät vähäiset kalkkiostot viittaavat siihen, että säilyneet kalkitut ulkoseinien pinnat ovat peräisin tästä laajasta 1660-luvun hankkeesta (kuva 5). Ajallisesti tämä osuu yhteen Uppsalan hiippakunnan puolella sijaitsevan Kalixin naapuriseurakunnan kanssa. Kalixin 1400-luvun lopulla rakennettu kivikirkko näet kalkittiin noin kymmenen vuotta aiemmin vuonna 1653.²⁷

Tervaostoja seurakunta teki jatkuvasti, ja katon tervauksista ja korjauksista on mainintoja keskimäärin kerran vuosikymmenessä aina vuoteen 1759, jolloin kirkko ja kellotapuli tervattiin. Tämän jälkeen terva-

vuosi	naulat/kpl	naulat/taaleria
1651		1.5
1652		1.5
1660	200	3
1682	300	
1706		1.66
1725		4.66
1731	1000	
1779	100	

Taulukko 1. Kemin seurakunnan naulaostot 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto.

vuosi	taaleria
1658	19
1659	2
1683	1
1684	4
1693	4
1700	1
1702	1
1704	1.2
1713	1.25
1722	75
1729	1
1733	2.15
1737	1.15
1759	1.33
1766	0.66
1768	10
1777	0.04
1781	0.17
1785	0.55
1787	0.4
1790	0.4
1791	0.08
1792	0.65
1793	0.5
1794	0.02

Taulukko 2. Ikkunoiden korjaukset ja uusinnat 1649–1800. KA, Kemin seurakunnan arkisto.

ukset päättyivät, ja mitä ilmeisimmin syynä oli seurakunnan hanke rakentaa uusi kirkko tai laajentaa vanha kirkko ristikirkoksi. Tervaa ostettiin tilien mukaan miltei jatkuvasti varastoon, joskin ostot näyttävät tihentyneen joitakin vuosia, jopa vuosikymmentä ennen aiottua tervausta (kuva 6). Yleisen tavan mukaan tervaa ostettiin varastoon, ja sitä on mahdollisesti saatu myös pitäjän talonpojilta työvelvollisuuksina.

Tileistä käyvät havainnollisesti ilmi käsityöläisille sekä seurakuntalaisille maksetut palkat (kuva 7). Palkattuja ammattikäsitöläisiä käytettiin 1600-luvulla erityisen tiheästi kirkkoherra Johan Tuderuksen kaudella (1673–1699), jolloin kirkossa tehtiin

runsaasti uudistuksia etenkin sisustukseen: tähän aikaan ajoittuvat lehterit, uusi saarnatuoli sekä osa maalauksista ja penkkien korjauksista.²⁸

Mielenkiintoinen hankintaerä ovat tilien naulaostot. Puurakenteissa käytettiin nauloja lähinnä ruodelautojen ja paanujen naulaamiseen sekä penkkien ja lehtereiden rakentamiseen (taulukko 1). Laajemmista naulahankinnoista voi näin ollen hahmotella, milloin kirkkoon on tehty suurempia puurakenteita tai niiden korjauksia. Tileistä on myös epäsuorasti pääteltävissä, mihin naulat käytettiin. Esimerkiksi vuoden 1682 naulaostot liittynevät tuolloin rakennettuihin penkkeihin, ja vuonna 1731 kerrotaan 1000 naulan hankkimisesta samaan tarkoitukseen.²⁹

Myös kirkon ikkunoiden korjauksista ja ikkunahankinnoista saadaan kattava käsitys tileistä. Ainoa laajempi ikkunoiden uusiminen vuosien 1649 ja 1800 välillä toteutettiin isonvihan jälkeen, ja muutoin ikkunoiden uusiminen rajoittui lähinnä yksittäisten ruutujen korjauksiin (taulukko 2).

Tilien antama yleiskuva kertoo hyvin, millaisiin jaksoihin kirkon ylläpito ja korjaaminen ajoittuu. Kirkontilien tilastollinen analyysi tuo esiin myös vähittäisen ylläpidon ja rakennusainehankintojen pitkän aikavälin kokonaiskuvan. Aineisto osoittaa myös, että kirkontilien tutkimus tarjoaa mahdollisuuden arvioida esimerkiksi sitä, miten paljon keskiajalta säilyneitä kattorakenteita on myöhemmin korjattu. Tilejä voidaan siten tulkita taannehtivasti ja saada käsitys myös säilyneistä tileistä edeltävän aikakauden seurakuntakohtaisista käytänteistä. Asiakirjalähteiden käyttö rakennusarkeologisen tutkimuksen taustalla saattaa siis antaa kattavan käsityksen siitä, millaista kirkkorakennuksen ylläpito on pitkän ajan kuluessa ollut.

Kiinnostava kysymys on, onko tileissä olevia hankintoja mahdollista liittää dendrokronologisesti ajoitettuihin rakennusosiin. 1600-luvun dendrokronologisten ajoitusnäytteiden ja tileissä ilmenevän rakennusprosessin ajallinen suhde voi kertoa myös taannehtivasti siitä, millä tarkkuudella dendrokronologiset ajoitustulokset ovat yleisesti sovellettavissa muurattujen rakennusosien ikään.

Keminmaan kirkon asehuone tarjoaa mahdollisuuden vertailla dendrokronologisten ajoitustulosten ja tilikirjojen antamaa kuvaa rakentamisen vaiheista. Asehuone on dendrokronologisesti ajoitettu 1660-luvun alkuun,³⁰ eli aikaan jolta kirkontilit ovat säilyneet. Tileistä löytyy asehuoneen rakentamiseen sopivia tietoja keväältä 1661, jolloin seurakunta hankki 400 tiiltä.³¹ Vuotta aiemmin seurakunta oli hankkinut kolmella taalerilla 200 naulaa, jotka käytettiin mahdollisesti asehuoneen katto-
laudoitukseen. Naulaostot olivat harvinaisia, ja 1600-luvulla kirkon rakennustöihin ostettiin nauloja ainoastaan vuosina 1651, 1652, 1660 ja 1682 (taulukko 1).

Muita asehuoneen rakentamiseen viittaavia tietoja ei 1660-luvun tileistä kuitenkaan löydy. Sen sijaan ”eteisen” (*kyrkianes förmak*) – eli

asehuoneen – rakentamisesta ja kivien vierittämisestä maksettiin useille miehille työpalkkoja yhteensä noin viisi taaleria sekä muurarimestarille 44 taaleria lähes kaksi vuosikymmentä myöhemmin vuonna 1678.³² On mahdollista, että tämä luonnonkivistä tehty muuraustyö liittyy asehuoneen päätykolmion yläosan muuraamiseen (kuva 8). Muurausjälki ja kivien koko vaihtuu päätykolmion alaosassa, ja ullakolla on nähtävissä, että asehuoneen sisäpuolelle tehty rappaus päättyy täsmälleen samalle korkeudelle.

Vuoden 1678 tileissä on myös maininta paanunveistäjälle kolmella taalerilla hankitusta paloviinasta. Tämä saattaa liittyä asehuoneen katon paanutukseen tai johonkin laajempaan katon korjaukseen, sillä paanuja seurakunta ei tutkitun puolen vuosisadan aikana hankkinut lainkaan. Ne tulivat ilmi selvästi pitäjäläisiltä työvelvollisuuksina.

Asehuonetta sisustettiin 1680-luvulla. Vuonna 1682 hankittiin kolme leiviskää

Kuva 8. Asehuoneen pienemmistä kivistä muurattu päätykolmio lienee kirkontilien tietojen perusteella vuodelta 1678 eli pari vuosikymmentä myöhäisempi kuin asehuoneen kattorakenne. Kuva: Livady.

rautaa kirkon ”eteisen” (*förstugu*) ovirautoihin,³³ ja vuonna 1686 tileissä on maininta ”eteisen kalustamisesta” (*kyrckio förmaketz fuhrning*)³⁴. Jo vuosikymmen aiemmin, vuonna 1669 seppä **Knut Knutssonilta** oli tilattu asehuoneen ja runkokuoneen väliin oveen tukkilukko, joka on yhä paikallaan.³⁵

Asehuoneen saattaminen valmiiksi näyttää siis kestäneen kaksi vuosikymmentä, ja tällä kohtaa tilien tiedot antavat huomattavasti lisävaloa 1660-luvulle ajoittuviin dendrokronologisiin ajoitustuloksiin.³⁶ Esimerkki osoittaa, että dendrokronologisten tulosten ja tilien ristiinluenta antaa hyviä mahdollisuuksia hahmottaa rakennustyön tarkkaa kulkua yleisemminkin 1600-luvun alkupuolelta alkaen suomalaisissa kohteissa, joissa asiakirja-aineistoa on säilynyt kattavammin.

Asehuoneen holvilaipion niskat on ajoitettu dendrokronologisesti talveen 1729/1730.³⁷ Myös tältä osin tilit sopivat yhteen dendrokronologisten tulosten kanssa, sillä vuonna 1730 seurakunta hankki 42 kpl lautoja.³⁸ Lautamäärä täsmää laipion pinta-alaan, ja on todennäköistä, että ainakin osa yhä jäljellä olevista laudoista on alkuperäisiä. Mahdollisesti asehuoneessa on tätä ennen ollut laeltaan runkokuoneen muurien harjan korkuinen, alimpiin kitapuihin kiinnitetty laipio tai se on ollut kokonaan ilman laipiota. Asehuoneen kohdalla olevan runkokuoneen eteläseinän rappaus on selvästi myöhäisempi kuin asehuone, sillä asehuoneen sivuseinien yläpuolisilta, näkymättömiin jääviltä osin rappaus on jätetty tekemättä (kuva 9).

Tilikirjojen tiedot ovat näin ollen merkityksellisiä myös rakenteen alkuperäisyyden määrittelyssä, ja ne voivat toimia merkittävänä apuna ajoittamisen ohella restaurointisuunnittelussa. Työläiden ja rakenteisiin

Kuva 9. Runkokuoneen eteläseinässä asehuoneen ullakolla on nähtävissä runkokuoneen eteläseinän rappauksen puuttuminen asehuoneen päätyseinien yläpuolisilta, asehuoneen katon alle jääviltä osin. Kuva: Livady.

kajoavien dendrokronologisten ajoitusten rinnalla tilikirjojen tiedot voivat kertoa uudelle ajalle ajoittuvien rakennusosien iästä tarkkojakin tietoja vähällä vaivalla. Toisaalta juuri dendrokronologisten ajoitusten ja tilien tiedot yhdistettynä kertovat rakentamisesta tietoja, joita kumpikaan aineisto ei yksinään tuo esiin.

LAIPION JA MAALAUSTEN AJOITUS

Keminmaan vanhan kirkon laipion passiomaalaukset kuuluvat nykyisen Suomen alueen 1600-luvun kirkkotaiteen harvoin säilyneisiin kattomaalauksiin (kuva 10). **Markku Torvisen** perinpohjaisessa tutkimuksessa maalausten esikuvaksi on

Kuva 10. Laipiomaalaukset ja kirkkosali länttä kohden kuvattuna kesällä 2017. Kuva: Livady.

osoitettu **Hugo Goltziuksen** kuparipiirrookset, mutta maalausten tekijää ei muista lähialueen 1600-luvun kirkkomaalauksista poiketen ole pystytty määrittämään.³⁹ Maalaukset on ajoitettu laipion keskellä maalatun päiväyksen 13 Sept. 1650 pohjalta, minkä perusteella ne asettuvat muutaman vuosikymmenen marginaalilla samaan aikaan kuin useiden muiden Pohjanmaan kirkkojen pääosin sittemmin tuhoutuneet laipiomaalaukset.⁴⁰

Laipion lautojen dendrokronologiset ajoitustulokset⁴¹ ovat varsin väljiä, koska lautoja veistettäessä pintapuu on suurimmaksi osaksi hävinnyt. Yhdessä laipioon merkityn vuosiluvun 1650 kanssa ne viittaavat 1600-luvun puolivälissä tapahtuneeseen rakentamiseen, joskin osa laipioon käytetystä laudasta näyttää olevan 1500-luvun alkupuolella kaadettua. On avoin kysymys, onko kirkko ollut 1550-luvulta 1650-luvulle kokonaan vailla laipiota, vai onko vanha laipio purettu uuden tieltä.

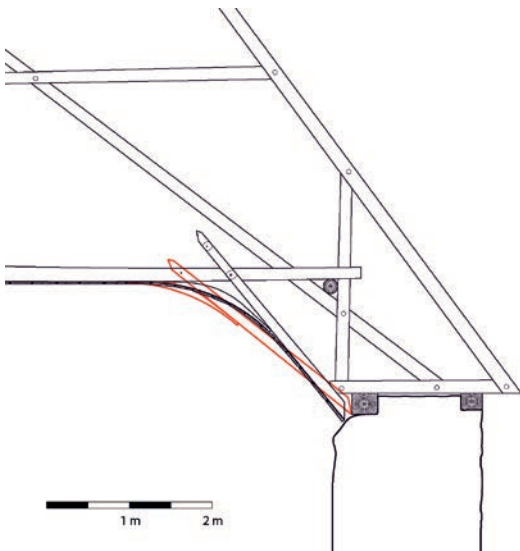
Laipion rakenteista löytyi kesällä 2018 jälkiä, jotka kertovat sen muotoon tehdystä rakennustyön aikaisesta muutoksesta. Tässä muutoksessa ruoteiden kulmaa on nostettu noin puolella metrillä. Laipion niskoissa ja ruoteissa olevista naulanreistä on nähtävissä, että laipion sivut on alun perin ajateltu loivemmiksi (kuvat 11 ja 12). Ruoteissa ei ole merkkejä siitä, että laudoitus olisi ollut paikallaan ennen muutoksen tekemistä, ja kolmen läntisimmän niskan eteläpäistä muutoksen jäljet puuttuvat. Näin ollen on ilmeistä, että tämä laipion muodon kannalta hienovarainen mutta varsin työläs muutos on tehty rakennustyön aikana, tai sitten kolme läntisintä ruodetta on uusittu myöhemmin. Kummassakaan tapauksessa laipiolaudoitus ei ole vielä ollut paikallaan muutosta tehtäessä.

Laipion laudoissa on erotettavissa sekä etelä- että pohjoispuolella lautojen numerointi, joka jatkuu eteläpuolella läpi koko laipion kaarevan osan aina tasaisen yläpin-

nan alkuun. Merkinnot liittyvät todennäköisesti lautojen veistovaiheeseen, jolloin niiden pinnat on sovitettu toisiinsa ennen ylös nostamista ja paikalleen kiinnitystä. Numeroinnit puuttuvat laipion tasaisesta yläosasta, ja vaikuttaa siltä, että ne on tehty ainoastaan lautojen sovittamisen kannalta rakenteellisesti haastavampaan kaarevaan osaan.

Kuva 11. Laipion rakenteen muutos näkyy selkeästi lähes kaikissa ruoteissa. Kuva pohjoispuolen neljännessä ruoteesta idästä lukien. a) nykyinen naulaus, b) aiempi naulan kolo ruoteessa, c) naulanreikä laipion niskassa. Kuva: Laura Laine.

Laipiomaalauksia tutkittiin lähietäisyydeltä toukokuussa 2018, ja niistä voitiin erottaa selkeästi alkuperäisten himmenneiden kerrosten päällä **Oskari Niemen** 1930-luvulla tekemän restauroinnin tummat vahvistukset. Maalausten alkuperäisyyttä tuleekin tarkastella kriittisesti, sillä Oskari Niemen esimerkiksi henkilöahmojen kasvonpiirteisiin tekemät korjaukset ja vahvistukset ovat mittavia.⁴²

Olennainen kysymys on maalausten aiemmin lähes varmana pidetty ajoitus vuoteen 1650. Tämä on perustunut laipion huipulla olevaan, jo aiemmin mainittuun päiväykseen (kuva 13). Päiväys on kuitenkin tehty erittäin leveäpiirteisellä käsialalla verrattuna maalausten tyyliin goottilaisiin kirjaimiin, ja on vaikea uskoa, että ne olisivat saman maalarin käsialaa. Lisäksi päiväys jää myöhempien, passiomaalauksiin liittyvien alkuperäisten keltaisten koristeviivojen alle, ja se on tehty aistinvaraisesti päättellen erilaisella maalilla kuin passiomaalauksen alkuperäisiksi tunnistettavat osat. Merkittävämpi on lännestä lukien toisesta pohjoisesta kuvakentästä löytyvä himmeä vuosiluku 1681 tai 1687 maalauksen sisältöä kuvaavan tekstin alla (kuva 14).

On mahdollista, että vuosiluku 1650 viittaa laipion valmistumiseen ja maalaukset olisivat tätä myöhempiä. Ajatukselle löytyy tukea myös kirkontileistä sekä yleisemmin kirkkoherra Johan Tuderuksen 1680-luvulle ajoittuvista korjauksista, lehtereiden rakentamisesta ja kuvaohjelmasta. Vuoden 1686 tileissä on nimeltä mainitsemattomalle maalarelle maksettu yhteensä 54 taaleria

Kuva 12. Leikkauspiirustus laipion rakenteen muutoksesta. Punaisella alkuperäinen loivempi rakenne. Piirros: Laura Laine.

Kuva 13. Laipion laella oleva päiväys ANNO 1650 DEN 13. SEPT. Päivämäärä jää keltaisen maalikerroksen alle. Kuva: Livady.

kultaukset sekä se, että kirkkoherra Tuderus on monien muiden esimerkkien tapaan saattanut kustantaa maalauksia osin myös itse. Esimerkiksi Isonkyrön kirkkoherra **Jacob Geet** maksoi kirkon seinämaalaukset 1560-luvulla omista varoistaan.⁴⁶ Lisäksi

ikkunoiden, holvin ja lehtereiden maalaamisesta.⁴³ Aiemmin, vuonna 1682 taas mainitaan maalarille maksetun 8 taaleria kirkon valkaisemisesta (*hwitlimning*), ja tähän työhön liittyen ovat myös seurakuntalaiset saaneet työpalkkoja.⁴⁴ Maininta saattaisi liittyä laipiossa maalausten alla yhä siellä täällä erottuvaan valkoiseen kalkkimaaliin, joka on aikanaan ollut maalausten pohjana.

Vuosina 1687 ja 1688 tileissä mainitaan nimeltä Pohjanmaalla hyvin tunnettu kirkkomaalari **Lars Gallenius**, joka sai yhteensä 90 taaleria saarnatuolin maalaamisesta. Tätä voi vertailla muihin vastaaviin samanaikaisiin maalauksiin Pohjanmaalla. Esimerkiksi Kokkolan pitäjänkirkon maalauksista **Christian Willbrandt** sai 320 taalerin palkkion vuonna 1640.⁴⁵ Näihin tietoihin verrattuna seinien, lehtereiden ja holvin laajojen kuvapintojen maalauksesta maksetut 54 taalerin palkat vaikuttavat vähäisiltä, mutta on otettava huomioon saarnatuoliin käytetyt arvokkaammat maalit ja

Keminmaan laipiomaalaukset olivat huomattavasti yksinkertaisemmat kuin Willbrandtin tekemät Saloisten ja Hailuodon tuhoutuneet maalaukset.⁴⁷

Ajatusta siitä, että holvin maalaukset olisi tehty vasta 1680-luvulla tukee myös se, että kirkon sisustuksen ajanmukaistaminen ja saarnatuolin ja lehtereiden maalauksen käsittänyt kuvaohjelma osuu muutoin tähän aikaan, lukuun ottamatta itseinässä olevia keskiaikaisia maalauksia ja pohjoisseinän tarkemmin ajoittamattomia renessanssityylisiä maalauksia. Joka tapauksessa maalausten ajoitukseen liittyvät avoimet kysymykset osoittavat, että itse maalausten stratigrafian ja kirkontilien tietojen yhdistely voi tarkentaa käsitystä maalausten mahdollisesta ajankohdasta. Mikäli maalaukset on tehty vasta 1680-luvulla, ne ajoittuvat Turun hiippakunnan puoleisten lähiseurakuntien 1600-luvun puolivälissä maalattujen kirkkojen – Saloisten (1641), Hailuodon (1659) ja Haukiputaan (1667) – ryhmässä myöhäisik-

si. Toisaalta Lars Gallenius teki Tornion kirkon kattomaalaukset vuonna 1688, ja niiden tilaajana oli Keminmaan kirkkoherra Johan Tuderuksen veli **Gabriel Tuderus**.⁴⁸

Mahdollinen myöhempi ajoitus jättää edelleen kysymyksen maalarin henkilöydestä avoimeksi. Kirkontileissä mainittuja maalareita on 1680-luvun lopulla saarnatuolin maalanneen Lars Galleniuksen ohella muutoin kirkkomaalauksista tuntemattomat Larsin isä **Eskil Gallenius**, joka maalasi 1690-luvun alussa lehtereitä, sekä **Hans Cammatz**, joka teki samoihin aikoihin tarkemmin yksilöimättömiä maalaustöitä kirkkoon.⁴⁹ Tiedot osoittavat joka tapauksessa että Johan Tuderuksen kuvaohjelmaa oli 1680- ja 1690-luvuilla toteuttamassa useampi maalari ja laipio-maalaukset voivat olla neljännes, tileissä nimeämättömäksi jääneen maalarin käsialaa 1680-luvulta.

RAKENTEIDEN PUUMERKIT: IDENTITEETIN ILMAUKSIA VAI TYÖVELVOLLISUUDEN MERKINTÖJÄ?

Yksi Keminmaan vanhan kirkon erikoisuuksista ovat kattorakenteista löytyvät lukuisat puumerkit. Vuoden 2018 kenttätöissä kattorakenteissa, laipiossa ja kirkon lattiassa näkyvät puumerkit inventoitiin ja dokumentoitiin kokonaisvaltaisesti. Niistä löydettiin yhteensä lähes 30 puumerkkiä, rakennusaikaisia numeromerkintöjä sekä muutamia muita tarkemmin identifioimattomia kaiverruksia (kuva 15). Suomen keskiaikaisten rakenteiden kohdalla on tutkittu tiilentekijöiden merkkejä, mutta kirkkojen puurakenteissa oleviin puumerkkeihin ei ole aiemmin kiinnitetty laajempaa huomiota.⁵⁰ Rakennusten puumerkkejä on paikallishistoriallisissa teoksissa tutkittu jonkin verran, mutta aihe on rakennusarkeologisel-

Kuva 14. Laipiossa maalausta kuvaavan tekstin alla oleva vuosiluku 1681 tai 1687. Kuva: Elina Wirkkala.

Laipiolaudat (1600-luvun puoliväli)

L1
Perukirja 1734: Juoperi
Pit. kok. 1856: Juopperi

L2
Perukirja 1780: Junno

L3

L4
Pit. kok. 1784:
Johan Majala

L5

L6

L7
Perukirja 1690: Olof Ruicka
Perukirja 1762: Lars Ruicka
Perukirja 1793: Henric Ruicka

L8
Perukirja 1762: Johan Herva

L9

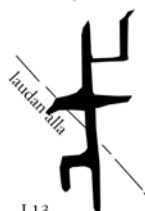
L10

L11

L12

L13
Perukirja 1696: Nils Henrichsson
Perukirja 1729: Niels Nielsson

L14

L15

L16 (laipion pitkittäisessä orrossa)

Runkohuoneen kattorakenteet (1550-luku)

RH1 (3EK)

RH2 (5A)

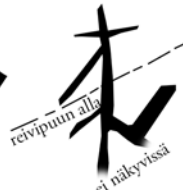
RH3 (3ES)
Perukirja 1734:
Rautio

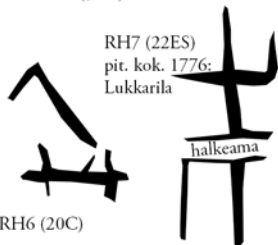
RH4 (3PS)
Perukirja 1774: Pörhö

RH5 (9PS)

RH6 (11PS)
Perukirja 1799: Johan Wanha

RH7 (22ES)
pit. kok. 1776:
Lukkarila

RH8 (23PS)
sama kuin L1

Asehuone ja sakaristo

A1 (laipion niskassa)
sama kuin L13

S1 (länsipuolen
räystäslaudassa)

S2 (itäpuolen kat-
tolaudoituksessa)

Kuva 15 Keminmaan vanhan kirkon puurakenteissa olevat puumerkit ja kaiverrokset.

ta kannalta lähes tutkimaton, joskin muual-
la kuin Suomessa aihetta on sivuttu laajem-
min.⁵¹

Keminmaan kirkon laipion laudoista löytyi inventoinnissa 15 puumerkkiä, vesi-
kattorakenteista 11 puumerkkiä ja lattialau-
doista 2 puumerkkiä. Rakenteista löydetty
merkit viittaavat siihen, että ne on veistetty
puutavaraan ennen rakenteen kokoamista,
ja ainakin yhden merkin kohdalla ennen
puun piiluaamista sivuilta. Merkit sijaitsevat
pääosin vaikeakulkuisissa paikoissa, usein
vinossa ja jopa ylösalaisin, todennäköisesti
osa merkkejä on siis myös näkymättömis-
sä muiden rakenteiden peittäminä tai pois
veistettyinä. Useat merkeistä pilkottavat
osin niiden päälle rakennetta kootessa kiin-
nitettyjen rakennusosien alta.

On mahdollista, että kattorakenteiden
ja laipiolautojen puumerkit ovat työvel-
vollisuuden suorittamisesta kertovia mer-
kintöjä. Siinä tapauksessa ne olisi veistetty
rakennuspaikalle tuotuun puutavaraerään
sen merkiksi, että tietty talo on toimittan-
nut sovittun määrän puutavaraa yhteiselle

työmaalle. Samat tiedot merkittiin ainakin
Länsi-Suomessa pitäjäntukkiin. Se oli jaettu
sarakeisiin, johon merkittiin kunkin talon
rakennustavaratoimitusten ja päivätoiden
toteutuminen.⁵² Lisäksi tavaraerät oli tar-
peen merkitä hirsiin ja lautoihin väärin-
käsitusten ja varkauksien ehkäisemiseksi.
Esimerkiksi Kokemäen kirkon rakennus-
työmaalta on 1700-luvun loppupuoliskolta
tietoja siitä, että kirkkoherra ohjeisti talon-
poikia merkitsemään toimitetut kivierät
talojen puumerkein varkauksien ja sekaan-
nusten välttämiseksi.⁵³

On oletettavaa, että Kemin pitäjän talot
ovat osallistuneet kattorakenteiden puutava-
ran toimituksiin laajalti. Löytyneet 11 puu-
merkkiä paljastaisivat siten vain osan ra-
kennustavarassa ennen veistämistä olleista
ja rakennetta kootessa piiloon jääneistä tai
pois veistetyistä merkeistä.

Kirkon lattiaa ei voitu penkkien vuoksi
inventoida kokonaan, mutta lattialankuis-
ta löytyi kaksi puumerkkiä sekä runsaasti
numeromerkintöjä. Lattialautojen kohdalla
kysymys on saattanut olla Turun saariston

Kuvat 16 (vas.) ja 17 (oik.). Itäisimmän kattotuolin selkäpuissa olevat puumerkit, jotka kuuluivat 1700-luvulla Rau-
tion (kuva 16) ja Pörhön (kuva 17) taloille.

kirkoissa tunnetusta käytännöstä, jossa lat-
tiasta vastasivat tietyt talot, ja puumerkit
olivat osoittamassa sitä, minkä talon tuli toi-
mittaa uusia lankkuja hajonneiden tilalle.⁵⁴

Merkkien sijainnin ja näkyvyyden pe-
rusteella on mahdollista, että tavaraa toimit-
taneet, rakennustyössä aktiivisimmat talot
saattoivat haluta puumerkkinsä näkyviin
arvokkaalle paikalle. Tähän viittaavat itäi-
simmän vintillä näkyvillä olevan kattotuolin
selkäpuissa, noin metrin harjalta alaspäin
olevat taidokkaasti veistetyt puumerkit (ku-
vat 15 ja 16). 1700-luvulla nämä merkit
kuuluvat Raution ja Pörhön taloille.⁵⁵ Toi-
nen merkeistä on ylösalaisin, mikä viittaa
siihen, että se on alkuaan veistetty puuta
työstettäessä tai viimeistään rakennuspai-
kalle tuotaessa. Selkäpuut näyttävät kuiten-
kin olevan asemoitu kattotuoliin n:o 3 siten,
että merkit jäävät tarkoituksellisella tavalla
näkyviin.

Rakenteista löytyneistä puumerkeistä
pystyy päättämään, että ne kuuluivat to-
dennäköisesti kaikki Kemin pitäjän taloille.
Merkeistä yksi ainoa, laipion orteen veistetty
hannunvaakuna, on mahdollisesti rituaali-
merkki. Sillä oli Länsi-Suomessa karjan suo-
jelemiseen liittyvä funktio.⁵⁶ Kirkkojen kan-
sanuskoon kytkeytyvät kansanperinteet eivät
kuitenkaan annan mahdollisuuksia tehdä
lähempiä olettamuksia merkin funktiosta.⁵⁷

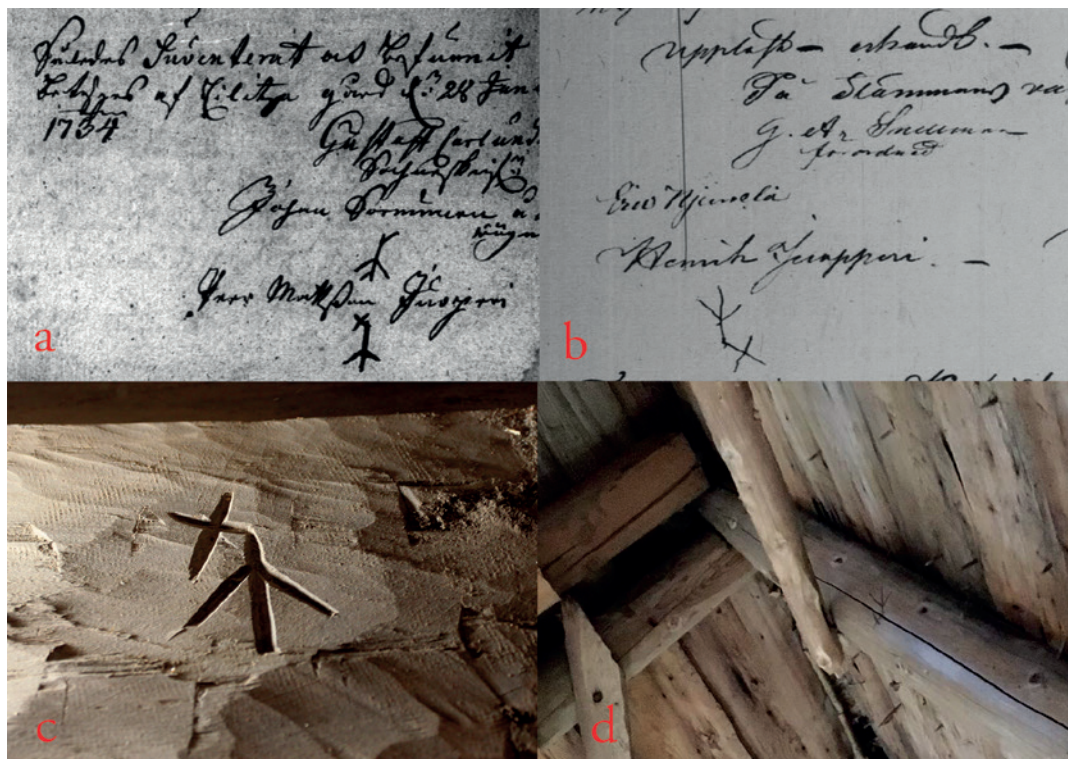
Kemin vanhan kirkon puumerkit kä-
sittävät varsin laajan joukon eri puu-
merkkityyppejä. **Paavo Olavi Ekon**
käyttämää tyypittelyä soveltaen ne
sisältävät monogrammeja, esinemerkkejä,
riimukirjaimiin pohjautuvia merkkejä sekä
hansamerkkejä.⁵⁸ Merkeistä noin kolmas-
osassa on risti, mikä Ekon tutkimusten mu-
kaan osoittaa talon läheistä yhteyttä kirk-
koon ja sen ylläpitoon.⁵⁹

Puumerkkien kohdalla herää luonnol-
lisesti kysymys siitä, ovatko ne liitettävissä

tiettyihin pitäjän taloihin. **Päivi Luppi** on
aiemmin pohtinut Hämeen linnasta löyty-
neen tiilentekijämerkin kohdalla kysymystä
siitä, olisiko merkki liitettävissä historialli-
sista lähteistä identifioitavissa olevaan tiil-
lentekijään.⁶⁰

Puumerkkien kohdalla kysymys on mo-
nimutkainen, sillä merkit saattoivat säilyä
saman talon käytössä vuosisatoja, niihin
saatettiin tehdä isännänvaihdoksia ja lohko-
misia osoittavia muutoksia ja lisäyksiä tai ne
saattoivat autioitumisten ja omistajanvaihi-
dosten myötä tai muista syistä muuttua ko-
konaan.⁶¹ Keminmaan vanhan kirkon koh-
dalla puumerkkejä on mahdollista verrata
1680-luvulta alkaen säilyneisiin perukirjoi-
hin sekä 1730-luvulta säilyneisiin pitäjänko-
kusten pöytäkirjoihin, jotka pitäjän kuu-
dennusmiehet ja nimismiehet vahvistivat
puumerkeillään joiden ylle tai alle kirjuri
kirjoitti heidän nimensä.

Taloihin liittyvät attribuoinnit ovat
todennäköisimpiä Ruikan (merkki L7),
Juopperin (merkki L1) sekä Hervan (merk-
ki L8) talojen kohdalla (kuva 14). Nämä
merkit löytyvät kirjallisista lähteistä muut-
tumattomina yli vuosisadan ajalta (kuva
18). Kaikki kolme löytyvät oletettavasti
1600-luvun puolivälissä veistetyistä laipi-
olautoista. Juopperin merkki (L7) löytyy
myös 1550-luvulle ajoittuvan kattotuolin
selkäpuusta. Attribuoinnit puutavaran
toimittaneeseen henkilöön ovat mahdol-
lisia kahden puumerkin kohdalla. Laipi-
olautoissa on näet yksi nimikirjaimet MI
käsittävä merkki, joka 1600-luvulta katta-
vasti säilyneiden haudattujen luettelon pe-
rusteella voinee viitata vain **Mats Junttar**
-nimiseen talonpoikaan.⁶² Asehuoneen
laipion vuoteen 1729/1730 dendrokronolo-
gisesti ajoitetussa niskassa oleva puumerk-
ki taas löytyy vuonna 1729 vahvistetusta
perukirjasta, ja se on kuulunut kuuden-

Kuva 18. Sama puumerkki perukirjassa vuodelta 1734 (a), pitäjänkokouksen pöytäkirjassa vuodelta 1856 (b), 1600-luvun puolivälin laipiolaudassa (c) ja 1550-luvun kattorakenteen selkäpuussa lähellä harjaa (d). 1700- ja 1800-luvuilla tämä puumerkki kuului Juopperin (vuoden 1734 asiakirjassa "Juoperin") talolle.

nusmies **Nils Nilssonille**.⁶³ Osa rakenteista löytyneistä merkeistä löytyy täsmälleen samanlaisina myös 1520-luvulle ajoittuvasta, yli 70 puumerkkigraffitia käsittävästä asehuoneen ja runkokuoneen välisestä ovesta ja osa selvästi samojen merkkien muunnoksina.

On kiinnostavaa, että Keminmaalta löytyneet puumerkit ovat tyystin erilaisia kuin Ruotsin keskiaikaisten kirkkorakenteiden inventoinneissa ja Norjan sauvakirkoissa tavatut puurakenteisiin kaiverretut merkit. Ruotsin kirkoissa rakenteiden kokoamista varten tehdyt numeroinnit ovat yleisiä ja rakenteista löytyy jonkin verran riimuja.⁶⁴ Rakenteissa tavatuista puumerkeistä kirkkojen inventointiraporteissa ei kuitenkaan ole tietoa. Onko Keminmaan kirkko tässä

suhteessa erityinen, ja mikä on puumerkkien konteksti? Tämä kysymys jää toistaiseksi avoimeksi, ja aihe jää odottamaan mahdollisuutta inventoida muita Suomen keskiaikaisia ja uuden ajan alun kattorakenteita.

Puumerkkien systemaattinen tarkastelu osoittaa, että ne eivät ole vain rakennus-
arkeologinen kuriositeetti. Rakenteiden puumerkkien tutkimuksen avulla on ehkä mahdollista hahmottaa kuvaa keskiaikaisen pitäjäyhteisön osallistumisesta rakennushankkeeseen, ja Keminmaan kirkon kohdalla itäisimmän kattotuolin taidokkaat ja näkyville paikoille asetellut puumerkit saattavat kertoa talojen keskinäisestä hierarkiasta rakennusprosessissa. **Ilari Aalton**⁶⁵, **Tanja Ratilaisen**⁶⁶ ja Päivi Lupin⁶⁷

tutkimien tiilentekijämerkkien tapaan ne kertovat rakennusmateriaalin tekijöistä ja rakennustyöhön osallistuneista henkilöistä. Kirkkojen tapauksessa ne avaavat säilyneiden asiakirjalähteiden aikaa edeltävän kirjallisen kulttuurin näkökulman – Suomen tapauksessa ainoan mahdollisen – keskiaikaisten kirkkorakennustyömaiden arkeen.

Selvästi näkyviin arvokkaalle paikalle, itäisen kattotuolin huipulle, sijoitettuja puumerkkejä sekä vuonna 1669 tehdystä tukkilukosta löytyvää seppä Knut Knutsonin puumerkkiä on varovasti mahdollista tulkita myös tekijyyden lähtökohdasta. Ne saattavat tuoda esiin paikallisyhteisöjen ja mahdollisesti yksittäisten henkilöiden pyrkimyksen ilmaista panostaan kirkon rakentamiseen. Myöhäiskeskiajan Euroopassa tapahtunut, individualismin kehitykseen liittyvä tekijyyden ilmaisemiseen liittyvä käänne esimerkiksi kirkkotaitteessa tapahtui Ruotsissa 1400-luvun jälkipuoliskolla.⁶⁸ Käsillä oleva aineisto kuitenkin jättää vähintäänkin avoimeksi kysymyksen puumerkkien veistäjien tarkoituseristä ja etenkin siitä, missä määrin uuden ajan alkua koskevat teoriat individualismin syntyisestä olisivat sovellettavissa Pohjois-Ruotsin raja-seutujen talonpoikien ja käsityöläisten maailmankuvaan.⁶⁹

Kun Suomen säilynyt keskiaikainen puurakennusperintö rajoittuu reiluun kymmeneen vesikattorakenteeseen, näissä olevien merkintöjen dokumentointi kirkkojen restaurointien yhteydessä ansaitsisi Ilari Aallon peräänkuuluttaman tiilentekijämerkkien dokumentoinnin tapaan osansa maamme harvalukuisen keskiajan rakennusperinnön tutkimuksessa.⁷⁰ Se on ainoa kirjallisen kulttuurin häivähdys keskiaikaisen pitäjän yhteisön arjesta kirkkojen rakennustyömailla.

KEMINMAAN VANHA KIRKKO POHJANLAHDEN RANNIKON KONTEKSTISSA

Keminmaan vanha kirkko oli Turun hiippakunnan pohjoisin keskiaikainen kivikirkko, ja sen yhteys Uppsalan hiippakunnan puoleisten rannikkoseurakuntien kivikirkkohankkeisiin on ilmeinen. Alatornion (1500-luvun alku)⁷¹, Kalixin (1400-luvun loppu)⁷², Luulajan (aikaisintaan 1460-luku)⁷³, Öjebyn (n. 1500)⁷⁴ ja Skellefteån (1485–1507)⁷⁵ kirkot ovat mittasuhteiltaan ja arkkitehtuuriltaan keskenään samankaltaisia.⁷⁶ Alatornion kirkkoa lukuun ottamatta näitä pohja-alaltaan pienempään Keminmaan vanhaan kirkkoon verrattuna pitkänomaisia runkokuoneita kattaa tai on alkuaan kattanut yksilaivainen tähtiholvaus. Keminmaan vanhan kirkon 10–50 vuotta edellä mainittuja kirkkoja myöhäisempi rakentamispäätös 1520-luvulla sekä lähimpien Turun hiippakunnan puoleisten kivikirkkohankkeiden sijainti paljon etelämpänä viittaavat siihen, että vaikutteet kivikirkon rakentamiseen ovat tulleet läntisistä seurakunnista. Hiippakunnallisen ohjauksen tai mallipiirustusten noudattamiseen kuitenkin viittaavat Keminmaan kirkon Turun hiippakunnalle tyypilliset mittasuhteet, joissa runkokuoneen pituus on lähempänä kirkon leveyttä.⁷⁷

Myös uuden ajan alun uudistukset Keminmaan vanhassa kirkossa viittaavat nimenomaan Pohjanlahden pohjoisrannikon läntisten seurakuntien suunnalta tullessiin vaikutteisiin. Keminmaan kirkon 1660-luvulla tapahtunut laajamittainen seinien valkaisu sekä samaan aikaan rakennettu asehuone voivat liittyä Kalixin kirkkoon 1650-luvulla toteutettuihin asehuoneen rakentamiseen, kirkon valkaisuun sekä sisutuksen muutoksiin.⁷⁸ Samaten suunnitelma Keminmaan kirkon muuttamisesta ristikir-

koksi (1782) heijastelee molemmin puolin Pohjanlahtea vuosisadan puolivälissä toteutettuja suunnitelmia (Öjeby 1751–1752 ja Kaarlela 1749–1753), jotka Keminmaalla kuitenkin jäivät toteutumatta uuden, ns. keskimmäisen kirkon rakennushankkeen käynnistyttyä.⁷⁹ Kirkonrakentajasuku **Rijfin** toiminta 1700-luvun jälkipuoliskolla ja 1800-luvun alussa Pohjanlahden molemmin puolin kuvastanee jo keskiajan lopussa hiippakuntarajat ylittäneitä arkkitehtuurin toimijoiden ja rakentamisen vaikutteiden liikkeitä.⁸⁰ Luultavasti Uppsalan hiippakunnan puoleisten seurakuntien 1400-luvun lopun kivikirkot olivat merkittävinä vaikuttamina Keminmaan 1500-luvun kivikirkkohankkeelle, vaikka kirkkohanke toteutettiin Turun hiippakunnalle tyypillisen pohjakaavan mukaisesti.

JOHTOPÄÄTÖKSET

Turun hiippakunnan seurakuntien keskiaikaisia tilikirjoja on Suomessa säilynyt ainoastaan Tyrvästä (Kallialasta). Keminmaan esimerkki osoittaa, että uuden ajan alun tilejä voidaan tulkita myös taannehtivasti. Tilien pitkän aikavälin kokonaiskuva kirkkorakennusten ylläpidosta on tulkittavissa ajassa taaksepäin ja se kertoo laajemmin siitä, millaisia juurtuneita käytäntöjä pitäjäyhteisön vastuulla pitkälti olleessa ylläpidossa noudatettiin. Lisäksi tileistä on mahdollista jäljittää, miten laajamittaisesti kirkkojen rakenteita on myöhempinä vuosisatoina korjattu ja uusittu. Tällä on merkitystä myös restauroinnin suunnittelussa ja toteutuksessa ja lopulta siinä, millä tavalla kirkkojen autenttisuutta ja alkuperäisyyttä voidaan välttämättömissä restaurointitoimenpiteissä kunnioittaa säilyttäen historiallisten rakennusten lähdearvoa tulevaisuuteen.

Keminmaan kirkon osalta tilikirjat tuovat ehkä merkittävämpänä havaintona esiin kysymyksen kirkon laipiomaalausten toteuttamisen ajankohdasta. Laipiomaalauksista löytynyt vuosiluku 1681 tai 1687 yhdistettynä kirkontilien tietoihin antaa uudelleenarvioinnin aihetta aiemmin vuoteen 1650 ajoitettujen laipiomaalausten ajoitukseen. Maalaukset saattavat olla aiemmin oletettua selvästi myöhäisemmät, ja silloin ne asettuivat kirkkoherra Johan Tuderuksen aikaan, jolloin kirkkoon toteutettiin muutoin laajoja sisustuksellisia uudistuksia.

Erityisen kiinnostava tutkimustulos ovat vanhan kirkon puurakenteista löytyneet vajaat 50 merkintää, joista vajaat 30 on pitäjän talojen puumerkkejä. Ne tuovat esiin kirjallisen kulttuurin pilkahduksen ja kirkon rakentamiseen osallistuneiden yksilöiden kädenjäljen ajalta, jota asiakirjat eivät tavoita. Rakenteissa säilyneet merkit ovat todennäköisesti työvelvollisuuden suoriutusmerkkejä, jotka on veistetty puutavaraan yhteiselle työmaalle tuotaessa sekaannusten ja varkauksien ehkäisemiseksi. Puumerkkien vertailu 1600-luvun lopulta alkaen säilyneisiin asiakirjoihin paljastaa, että ainakin osa merkeistä on mahdollista kytkeä pitäjän taloihin. Erityistä huomiota herättävä on itäisimmän näkyvissä olevan kattotuolin kahden puumerkin pari, joka saattaa kertoa paikallisyhteisön sisäisestä hierarkiasta rakennushankkeessa. Vastaavia puumerkkejä ei tunneta Ruotsin keskiaikaisista katto-rakenteista, mihin voi olla selityksenä esimerkiksi Keminmaan kivikirkkohankkeen myöhäinen ajankohta ja rakennusprosessiin liittyvien käytäntöjen muuttuminen.

Keminmaan vanhan kirkon asema Turun hiippakunnan pohjoisimpana ja yhtenä myöhäisimmistä keskiaikaisista kirkkoista asettaa sen erityiseen asemaan hiippakunnan kivikirkkojen joukossa. Kir-

kon maantieteellinen sijainti kytkee sen läntisten, Uppsalan hiippakuntaan kuuluneiden naapuriseurakuntien 1400-luvun lopun ja 1500-luvun alun kivikirkkohankkeisiin. Vaikka nämä hiippakuntarajan toisella puolen rakennetut kirkot olivat arkkitehtuuriltaan jossain määrin erilaisia, Keminmaan vanha kirkko nostaa esiin ehkä mitään muuta nykyisen Suomen alueen keskiaikaista kivikirkkoa paremmin tarpeen hahmottaa ja tutkia keskiajan ja uuden ajan alun rakennuskulttuuria tiedostaen historiallisten rajakäsitteiden ja raja-alueiden ajallisia ja kulttuurisia siirtymiä ja muutoksia.

Panu Savolainen
FT, arkkitehti
panu.savolainen@utu.fi

Laura Laine
DI, arkkitehti
laura.m.laine@aalto.fi

Elina Wirkkala
konservaattori
restauroinnit@gmail.com

Lauri Saarinen
restaurointimestari
lauri.saarinen@livady.fi

Marko Huttunen
arkkitehti, restaurointimestari
marko.huttunen@livady.fi

VIITTEET

- ¹ Koivunen 1997, 42–43.
- ² Salonen 2016: 83–89; Hiekkänen 2003a.
- ³ Hiekkänen 2007: 509–510; Koivunen *et al.* 1997: 47–48.

- ⁴ Ylimaunu & al. 2014.
- ⁵ Ks. lähemmin tämän artikkelin luku ”Keminmaan vanha kirkko Pohjanlahden rannikon kontekstissa”.
- ⁶ Torvinen 1984.
- ⁷ Hiekkänen 2005.
- ⁸ Paavola 1998; Väre 2017.
- ⁹ Hiekkänen 1995: 261; Huttunen 2016: 8.
- ¹⁰ Hanka 2002: 342–343; Pettersson 1987, 201–231; Torvinen 1984
- ¹¹ Laine 2018; MVA, HTA, *Kertomus Muinais-tiet. Toimikunnan määräyksestä suorittamistani restauroimistöistä Kemin vanhassa kirkossa*, Oskari Niemi, 18.8.1939.
- ¹² Hiekkänen 2005.
- ¹³ Hiekkänen 1994: 18–28.
- ¹⁴ Jokipii 1985; KA, Kallialan kirkontilit, (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=43815234,30.8>).
- ¹⁵ Hiekkänen 1994: 213, Rinne 1941: 277.
- ¹⁶ Hiekkänen 1994; Hiekkänen 2007.
- ¹⁷ Lempiäinen 1967: 230–237, 401–405. Ks. myös Gardberg 1959.
- ¹⁸ Andrén 1997; Lucas 2012; Moreland 2001; Olsen 2003; Savolainen 2013.
- ¹⁹ Esim. Haggrén 1998; Heinonen 2016; Immonen 2008; Kallio-Seppä 2013; Niukkanen 2002; Savolainen 2011; Uotila 2003; Wilkie 2006; Ylimaunu 2007.
- ²⁰ KA, Kemin seurakunnan arkisto, pääkirjat (<http://digi.narc.fi/digi/dosearch.ka?sartun=98132.KA,28.8.2018>).
- ²¹ Lempiäinen 1967: 230–231, 401.
- ²² Hiekkänen 2003b: 30–34; Viitaniemi 2016: 315–319.
- ²³ Seppälä 2009: 166–175.
- ²⁴ Hiekkänen 2005.
- ²⁵ KA, KSA, tilit 1774: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5856691,30.8.2018>).
- ²⁶ KA, KSA, Kuninkaalliset, keisarilliset ja muut päätökset ja kirjeet, IIJI 1782: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7548855,6.9.2018>).
- ²⁷ Melin 1989; 49–51.
- ²⁸ Koivunen *et al.* 1997: 164–165.
- ²⁹ KA, KSA, tilit 1731: 80 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5856327,30.8.2018>).
- ³⁰ Hiekkänen 2005: 44–45.

- 31 KA, Kemin seurakunnan arkisto, tilit 1661: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855913>, 30.8.2018).
- 32 KA, KSA, tilit 1678: 20 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855924>, 30.8.2018).
- 33 KA, SKA, tilit 1682: 23 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855927>, 30.8.2018).
- 34 KA, KSA, tilit 1686: 33 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855937>, 30.8.2018).
- 35 KA, KSA, tilit 1669: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855917>, 30.8.2018).
- 36 Hiekkänen 2005: 44–45.
- 37 Hiekkänen 2005: 46.
- 38 KA, KSA, tilit 1730: 53 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5856314>, 29.8.2018).
- 39 Torvinen 1984.
- 40 Von Bonsdorff 1988: 270, 272; Pettersson 1987: 201–231.
- 41 Hiekkänen 2005: 43–44.
- 42 MVA, HTA, *Kertomus Muinaistiet. Toimikunnan määräyksestä suorittamistani restauroimistöistä Kemin vanhassa kirkossa*, Oskari Niemi, 18.8.1939.
- 43 KA, KSA, tilit 1686: 33 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855937>, 30.8.2018).
- 44 KA, SKA, tilit 1682: 23 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855927>, 30.8.2018).
- 45 Pettersson 1987: 225.
- 46 Aho 2017.
- 47 Pettersson 1987: 201–231.
- 48 von Bonsdorff 1988: 272.
- 49 KA, KSA, tilit 1693: 51 (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=5855964>, 30.8.2018).
- 50 Aalto 2014; Aalto 2018; Luppi 1997; Ratilainen 1997.
- 51 Ks. esim. Epaud 2011; Korhonen 2015; Gullbrandsson 2011: 20; Skånberg 2013: 123–126; Weitz et al. 2015: 19–20.
- 52 Korhonen 2015: 71.
- 53 Viitaniemi 2016: 329.
- 54 Killinen 1896: 18.
- 55 KA, KSA, perukirjat 1731: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7821240>, 30.8.2018); KA, KSA, perukirjat 1774: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7821471>, 30.8.2018).
- 56 Ekko 1960: 80.
- 57 Hukantaival 2016: 185–193.
- 58 Ekko 1984: 16–19.
- 59 Ekko 1960; 1984: 28–32.
- 60 Luppi 1997: 14.
- 61 Korhonen 2015: 75–78; Ekko 1984: 63–65.
- 62 www.hiski.fi, Keminmaan haudattujen luettelot (30.8.2018).
- 63 KA, KSA, perukirjat 1729: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7821229>, 30.8.2018).
- 64 esim. Linscott 2006; Taawo 2004: 99; Gullbrandsson 2011: 20; Skånberg 2003: 123–126; Eriksson & Torgen 2016.
- 65 Aalto 2014; 2018.
- 66 Ratilainen 1997.
- 67 Luppi 1997.
- 68 von Bonsdorff 2007;
- 69 Individualismin teorioiden ristiriidoista ks. esim. Gurevich 1995. Ks. myös Johnson 1996, 204–206.
- 70 Aalto 2014: 10.
- 71 Hiekkänen 2007: 494–497.
- 72 Melin & Westerberg 1989: 23–24.
- 73 Flodin 1998: 44–45, 67–68.
- 74 Beskow 1953: 22–23.
- 75 Beskow 1953: 22.
- 76 Beskow 1953: 14.
- 77 Hiekkänen 1994: 248, 256.
- 78 Beskow 1953: 120.
- 79 KA, KSA, Kuninkaalliset, keisarilliset ja muut päätökset ja kirjeet, IIJ 1782: sp (<http://digi.narc.fi/digi/view.ka?kuid=7548855>, 6.9.2018); Ylimaunu 2013: 34–37.
- 80 Beskow 1953: 110–126; Mäkelä 2012: 121–122.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Keminmaan seurakunnan arkisto (KA, KSA)
 Museoviraston arkisto, Historian topografinen arkisto (MVA, HTA)

Sähköiset tietokannat

Hiski, historiakirjojen hakuohjelma. www.hiski.fi.

Tutkimuskirjallisuus

Aalto, Ilari 2014. Avain, kirves, risti ja tähti. Tiilentekijöiden merkkejä keskiajan Turusta. SKAS 3–4/2014, 3–10.

Aalto, Ilari 2018. A key, an axe and a gridiron: Medieval Finnish brickmakers' marks as symbols of identity. Duncan Berryman & Sarah Kerr (eds.), *Buildings of Medieval Europe. Studies in social and landscape contexts of medieval buildings*. Oxbow books, Oxford and Philadelphia, 11–28.

Aho, Janika 2017. *Isonkyrön kirkon maalaukset. Tilajaatutkimus reformaation ajalta*. Pro gradu -tutkielma, Taidehistoria, Helsingin yliopisto. (Painamaton.)

Andrén, Anders 1997. *Mellan ting och text. En introduktion till historiska arkeologierna*. B Östlings bokförlag.

Beskow, Hans 1953. *Bidrag till studiet av övre Norrlands kyrkor*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

von Bonsdorff, Bengt 1988. Kuvataide 1600- ja 1700-luvulla. Salme Sarajas-Korte (toim.), *Ars. Suomen Taide 2*. Otava, Helsinki, 256–319.

von Bonsdorff, Jan 2007. Innovation och individuation: Några betraktelser över senmedeltida konstnärer i Nordeuropa. *Kunst og kultur* 2/2007, 92–101.

Ekko, Paavo Olavi 1960. Pakanuuden ja kristinuskon vaikutteita Länsi-Suomen puumerkeissä. *Turun Historiallinen Arkisto* XV. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku, 78–93.

Ekko, Paavo Olavi 1984. *Puumerkit ja riimut menneisyyden avaimina*. Omakustanne, Helsinki.

Epaud, Frédéric 2011. La charpente de la nef de la cathédrale de Bourges. *Revue archéologique du centre de la France* 2011, 501–554.

Eriksson, Daniel & Torgen, Charlott 2016. *Medeltida taklag. Örebro län, Strängnäs stift. Etapp 2, 2015–2016*. Örebro läns museum, rapport 4/2016. Örebro läns museum, Örebro.

Flodin, Barbro 1998. Nederluleå kyrka. *Sveriges kyrkor, konsthistoriskt inventarium* 223. Riksan-tikvarieämbetet, Stockholm.

Gardberg, Carl Jacob 1959. *Åbo slott under den äldre vasatiden: en byggnadshistorisk undersökning*. Finska fornminnesföreningens tidskrift 60. Helsingfors.

Gullbrandsson, Robin 2011. *Medeltida taklag. Elva kyrkor i Linköpings stift. Linköpings stift, Jönköpings och Kalmar län. Kulturhistorisk inventering. Jönköpings museum, byggnadsvårdsrapport 1/2011*. Jönköpings museum, Jönköping.

Gurevich, Aaron 1995. *The Origins of European Individualism*. Blackwell, Oxford.

Haggrén, Georg 1998. Historiallisen ajan arkeologia ja henkilöhistoriallinen tutkimus. *Genos* 1998, 102–110.

Heinonen, Tuuli 2016. Historialliset lähteet kylätonttikohteella – Esimerkinä Vantaan Märten-sby. SKAS 2/2016, 3–10.

Hanka, Heikki 2002. Kirkon ja maallisen vallan kuvat 1600- ja 1600-luvuilla. Tuomas M. S. Lehtonen & Timo Joutsivuo (toim.), *Suomen kulttuurihistoria 1. Taivas ja maa*. Tammi, Helsinki, 337–345.

Hiekkanen, Markus 1994. Stone Churches in the medieval diocese of Finland. A systematic classification and chronology. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 101. Suomen Muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Hiekkanen, Markus 1995. Takstolar i Finlands medeltida stenkyrkor. *Hikuin* 22, 269–290.

Hiekkanen, Markus 2003a. The Reformation and Unfinished Churches in Finland. David Gaimster & Roberta Gilchrist (eds.), *The Archaeology of Reformation 1480–1580*. Maney, Leeds.

Hiekkanen, Markus 2003b. *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Otava, Helsinki.

Hiekkanen, Markus 2005. Keminmaan keskiaikaisen kivikirkon rakentamisajankohdan uudelleenarviointia. *Faravid* 2005, 35–52.

Hiekkanen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot*. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Hukantaival, Sonja 2016. For a Witch Cannot Cross Such a Threshold! Building Concealment Traditions in Finland c. 1200–1950. *Archaeologia medii Aevi Finlandiae* XXIII, Turku.

Huttunen, Marko 2016. Konttikattotuolit. *Veistolistut* 1/2016, 6–15.

Immonen, Visa 2008. Maallinen hopea kirjoissa ja kätköissä. Lähdeaineistojen eroista ja

yhtäläisyyksistä 1500-luvun Suomessa. *SKAS* 4/2008, 3–12.

Johnson, Matthew 1996. *The Archaeology of Capitalism*. Blackwell, Oxford.

Jokipii, Mauno 1985. *Kallialan keskiaikaiset kirkontilit*. Eripainos.

Kallio-Seppä, Titta 2013. *Kosteutta, puuta ja valankäyttöä. Arkeologinen näkökulma Oulun kaupungin julkisen tilan kehittämiseen 1600-luvulta 1820-luvulle*. Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, Oulu.

Killinen, Kustaa 1896. Puumerkeistä ja muista omistusmerkeistä. *Suomen museo* 3–4/1896, 17–20.

Koivunen, Pentti, Vahtola, Jouko, Satokangas, Reija & Itkonen, Martti 1997. *Keminmaan historia*. Keminmaan seurakunta, Keminmaa.

Korhonen, Teppo 2015. Suomalaisista puumerkeistä. Ulla Clerc (toim.), *Kirjain kerrallaan*. Lukemisen ja kirjoittamisen jäljet. *Turun Historiallinen arkisto* 66. Turun Historiallinen Yhdistys, Turku.

Laine, Laura 2018. *Keminmaan vanha kirkko. Rakennushistoriaselvitys*. Arkkitehtitoimisto Li-vady ja Keminmaan seurakunta, Helsinki ja Keminmaa (painossa).

Lempiäinen, Pertti 1967. Piispan- ja rovastintarkastukset Suomessa ennen isoavihaa. *Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia* 73. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Helsinki.

Linscott, Kristina 2006. Medeltida tak. *Bevarade takkonstruktioner i svenska medeltidskyrkor. Del 1: Rapport om kunskapsläget 2006*. Göteborgs Universitet, Göteborg.

Lucas, Gavin 2012. *Understanding the Archaeological record*. Cambridge University Press, Cambridge.

Luppi, Päivi 1997. Tiili – avain – tilentekijä. *SKAS* 1/1997, 14–16.

Melin, Roger 1989. Kalix kyrka under fem sekel. Jan-Olof Westerberg (red.), *Kalix. Del 4. Nederkalix kyrka*. Norbottens museum & Nederkalix Församling. 43–70.

Melin, Roger & Westerberg, Jan Olof 1989. Den medeltida bygden. Jan-Olof Westerberg (red.), *Kalix. Del 4. Nederkalix kyrka*. Norbottens museum & Nederkalix Församling. 15–26.

Moreland, John 2001. *Archaeology and text*. Duckworth Publishers, London.

Mäkelä, Paula 2015. Kirkonrakentajasuku Rijf. Pohjalaisen kirkonrakentajasuvun rakennus- ja suunnittelutuotanto sekä toiminta kustavilaisen aikakauden Suomessa. *Jyväskylä Studies in Humanities* 274. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Niukkanen, Marianna 2002. Sirpaleita suurvalta-ajan Helsingistä. *Museoviraston rakennushistorian osaston julkaisuja* 22. Museovirasto ja Suomen pankki, Helsinki.

Olsen, Bjornar 2003. Material culture after text. Remembering Things. *Norwegian Archaeological Review* 2/2003, 87–104.

Paavola, Kirsti 1998. *Kepeät mullat. Kirjallisiin ja esineellisiin lähteisiin perustuva tutkimus Pohjois-Pohjanmaan rannikon kirkkohautoista*. Oulun yliopisto, Oulu.

Pettersson, Lars 1987. Templum Saloense. Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja* 90. Suomen muinaismuistoyhdistys, Helsinki.

Ratilainen, Tanja 1997. *Hämeen linnan tiilissä esiintyvät jäljet ja piirrokset – ja pohdintaa niiden synnystä ja tarkoituksesta*. Proseminarityö, Arkeologia, Turun yliopisto. (Painamaton.)

Rinne, Juhani 1941. *Turun tuomiokirkko keskiaikaina I*. Turun tuomiokirkon isännistö, Turku.

Salonen, Kirsi 2016. Rooma, Tukholma ja Turku. Reformaatio ja muuttuva kirkollinen hallinto. Mari Heinonen & Marika Räsänen (toim.), *Pohjoinen Reformaatio*. Turun Historiallinen Yhdistys ja TUCEMEMS, Turku.

Seppälä, Suvianna 2009. Viljana, nahkoina, kapakalana. Talonpoikien maksamat kruununverot Suomessa vuosina 1539–1609. *Bibliotheca Historica* 125. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.

Savolainen, Panu 2011. Rettigin tontin rauniot historiallisissa lähteissä vuoteen 1827. *SKAS* 1/2011, 19–46.

Savolainen, Panu 2013. Haarautuvien polkujen puutarha. Arkeologia ja historia menneisyyttä määritämässä. *Historiallinen Aikakauskirja* 4/2013, 395–408.

Skånberg, Tuve 2003. Glömda gudstecken. Från fornkyrklig dopplurgi till allmogens bomärken. *Bibliotheca historico-ecclesiastica Lundensis* 45. Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, Lund.

Taawo, Kjell 2004. *Medeltida taglag i Södermanland. Strängnäs stift, Södermanlands län. Inventering och dokumentation*. Sörmlands museum, rapport 7/2015. Sörmlands museum, Nyköping.

- Torvinen, Markku 1984. Om målningarna i Kemi landförsamlins gamla kyrka. *Finskt Museum* 1984, 31–69.
- Uotila, Kari 2003. Kivitaloja keskiajan Turussa. Liisa Seppänen (toim.), Kaupunkia pintaa syvemmältä. Arkeologisia näkökulmia Turun historiaan. *Archaeologia Medii Aevi Finlandiae* IX. Suomen keskiajan arkeologian seura, Turku, 121–134.
- Viitaniemi, Ella 2016. Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kirkon rakennusprosessi 1730–1786. *Acta Universitatis Tamperensis* 2158. Tampereen yliopisto, Tampere.
- Väre, Tiina 2017. *Osteobiography of Vicar Rungius. analyses of the bones and tissues of the mummy of an early 17th-century Northern Finnish clergyman using radiology and stable isotopes*. Oulun yliopisto, Oulu.
- Weitz, A, Charruadas, P, Fraiture, P & Hoffsummer, P. 2015. Roof Frames in the Built Heritage of Brussels (Belgium). The contribution of dendrochronology and written sources. Conference proceeding, *TRACE – Tree Rings in Archaeology, Climatology and Ecology* 2015.
- Wilkie, Laurie A. 2006. Documentary Archaeology. David Hicks & Mary C. Beaudry (eds.), *Historical Archaeology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Ylimaunu, Timo 2007. Aittakylästä kaupungiksi. Arkeologinen tutkimus Tornion kaupungistumisesta 18. vuosisadan loppuun mennessä. *Studia Archaeologica Septentrionalia* 4. Rovaniemi.
- Ylimaunu, Timo, Lakomäki, Sami, Kallio-Sepä, Titta, Mullins, Paul R., Nurmi, Risto & Kuorilehto, Markku 2014. Borderlands as spaces: Creating third spaces and fractured landscapes in medieval Northern Finland. *Journal of Social Archaeology* 2/2014, 244–267.
- Ylimaunu, Timo 2013. Discipline, Churches and Landscape: Material Culture of Social Hierarchy in Northern Finland from the Seventeenth to the Eighteenth Century. James Symonds, Anna Baddock & Jeff Oliver (eds), *Historical Archaeologies of Cognition*. Equinox Publishing, Sheffield. 28–42.

VIIPURI 1500-LUVUN ALKUPUOLELLA ELI MILLAISelta KAUPUNKI NÄYTTI MIKAEL AGRICOLAN AJAN KATUTASOLTA

ABSTRACT

Vyborg in the First Half of the 16th Century, or What the Town Was Like in the Times of Mikael Agricola

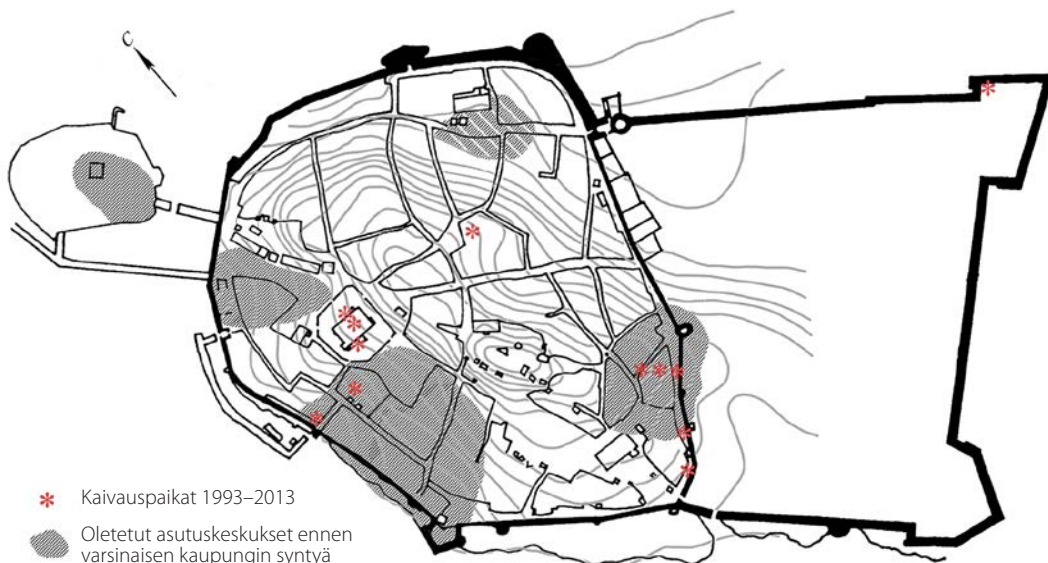
As a result of the systematic archaeological study of Vyborg during the last two decades, new data on both the early history of the town and its development in the Middle and Modern Ages has become available. The thickness of the cultural layer reaches three meters. Of special interest are horizons of wooden constructions dated to the first half and the middle of the 16th century and associated with the blossom of the medieval town. By the beginning of the 16th century, when Mikael Agricola, the future reformer of church and Finnish language, just started to go to school, the town was already formed and, in addition to the school, it had also its town hall, church, Dominican and Franciscan monasteries, guild of merchants and some other public organizations. There were fully formed urban quarters and main streets. Vyborg became one of the urban centers of the Baltic area.

Keywords: Vyborg, Middle Ages, archaeological study, wooden housing, Agricola.

Hakusanat: Viipuri, keskiaika, arkeologinen tutkimus, puurakenteet, Agricola.

Vuonna 1998 alkanut Viipurin arkeologisen tutkimuksen uusi vaihe toi arvokasta uutta tietoa kuvaan kaupungin alkuvaiheista ja sen kehityksestä. Kronologisesti tämä käsittää keskiaikaa 1200-luvun lopulta alkaen ja uutta aikaa aina 1730-luvulle saakka. Alkuvuosina kaivaukset tehtiin Karjalaisen Kulttuurin Edistämissäätiön tuella Viipurin historiallisen keskustan itäisessä osassa Posen ja Vahtitornin kadun kulmauksessa sekä keskustassa Luostarinkatu 8:ssä.¹ Pian tuli selväksi, miten arvokas lähes kolme metrin paksuinen kaupungin kulttuurikerros on ja

että se sisältää useita hyvin säilyneitä rakennustasoja. Tämän seurauksena jo vuonna 2003 kaupungin länsiosassa Etelävallin kohdalla suoritettiin rakentajan kustannuksella ensimmäiset pelastuskaivaukset, minkä jälkeen ne tulivat välttämättömäksi toiminnaksi. Yhteensä vuosina 1998–2013 Viipurin historiallisessa osassa on tieteellisesti tutkittu noin 600 neliometriä kulttuurikerrosta (kuva 1). Pelastuskaivaukset käsittivät yhteensä noin 3000 neliometrin suuruisen alueen sekä vanhan kaupungin ja Sarvilinnon alueella että niiden ulkopuolella.

Kuva 1. Viipurin keskiaikainen asemakaava ruotsalaisen 1630-luvun kartan mukaan. Piirtänyt Larisa Saksa.

Vuonna 2010 aloitettiin yhteistyössä Agricola-seuran kanssa vanhan tuomiokirkon mittaukset ja arkeologiset tutkimukset. Kirkon raunioilla, sen sisä- ja ulkopuolella avattiin noin 130 neliömetrin laajuiset kaivausalueet.

Viipurin arkeologinen tutkimus alkoi kuitenkin jo vuonna 1886 **J. R. Aspelinin** kaivauksilla vanhassa tuomiokirkossa. Perinne on pitkä, mutta tutkimusten kohteita olivat pääasiassa kaupungissa toimineiden luostareiden alueet. Varsinainen katutaso alla oleva puinen keskiaikainen kaupunki tuli esiin vasta

vuosina 1999–2001, kun kaupungin itäisessä osassa Possen- ja Vahtitorninkadun kulmauksessa tehtiin kaivauksia. Heti tuolloin saatiin aivan uutta tietoa Viipurin alkuvaiheesta ja kaupunkialueen muodostumisesta. Kaivauksissa tuli ilmi, että mitä todennäköisimmin tulevan kaupungin alueella oli jo ennen ruotsalaisten tuloa meren rannalla sijainneita karjalaisten kalastajakylä, jotka muodostivat linnasta vastakkaiselle niemel-

Kuva 2. Vuoden 2007 tutkimusalueen (kortteli 7, tontit 24–26) kalliopinnan muotoja. Taustalla kellariosa asuinrakennuksesta (Harmaidenveljestenkatu 4), jonka vanhin osa on 1600-luvun puolivälistä tai toiselta puoliskolta. Kuvattu idästä. Kuva A. Saksa.

le muuttaneiden ja siellä alkuaikoina asuneiden kanssa tulevan kaupungin "alkupe-sän". Tämän 1270-luvun karjalaisen väestön elinkeinon pohjana oli kalastus ja karjanhoito. Karjalaiskalastajien tuotteilla oli pian kysyntää kasvavan linnan väestön taholta. Karjalaisista kalastajista polveutui huomattava osa kaupungin asukkaista kaupungissa läpi keskiajan.

Kaivauksissa ilmeni, että vasta vähän aiemmin (1403) kaupunkiprivilegiot saanut Viipuri oli lähes kokonaan tuhoutunut novgorodilaisten hyökkäyksessä vuonna 1411, minkä jälkeen se oli rakennettava uudestaan. Suuria muutoksia arkeologisessa aineistossa ei ole havaittavissa, vaan kyse oli lähinnä jälleenrakentamisesta. Talot rakennettiin pääasiassa samoille paikoille ja pinta-alaltaan yhtä pieninä.

Viipurin kehitystä rajoitti hankala maasto. Kaupungin keskustaa hallitsee korkea kalliokukkula eli "vuori", jonka pohjoinen rinne laskee kohti linnan vastapäistä rantaa ja vastakkainen rinne etelässä putoaa jyrkästi Raatitornin kohdalla. Kukkulan kaikki rinteet olivat täynnä kuoppia ja muita epätasaisia kohteita kallion pinnassa. Kallion alapuolella oli niukasti asutukselle sopivaa tasaista maata. Tästä syystä talot muodostivat erillisiä ryhmiä ja kaupungin kehitys sen eri puolilla oli epätasaista. Tasaista maata oli vaan kaupunginniemen länsirannan tuntumassa lähellä kirkkoa, niemen vastakkaisella puolella fransiskaankonventin tienoilla, sekä kaupungin itäisessä osassa lähellä dominikaankonventtia. Kaupungin keskustassa kalliokukkulan länsirinteen alapuolella Luostarikadun varrella, lähellä kaupungin-

Kuva 3. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalueen rakennushorisontti 8. Iso kaksiosainen talo. Kuvattu idästä.
Kuva A. Saksa.

kirkkoa ja raatihuonetta olevat tontit otettiin käyttöön 1400-luvun toisella neljänneksellä. Vuoren koillispuolinen rinne oli tähän aikaan louhikkoista kalliota, jonka pinta muodosti jyrkkiä korkeuseroja ja penkereitä. Tämä alue pystyttiin asuttamaan ilmeisesti vasta 1600-luvun puolivälissä tai toisella puoliskolla (Saksa 2009a: 238) (kuva 2). Täälläkin maasto tarjosi tilaa taloille vain Karjaportinkatun varrella. Novgorodilaisten vuoden 1411 tuhoisan hyökkäyksen jälkeen asutus levisi kaupungin itäosaan uudestaan vasta, kun 1470-luvulla oli suojaksi rakennettu kivistä muurattu kaupunginmuuri. Viipurista tuli linnoitettu kaupunki.

Vuoden 1477 suuri palo ei heikentänyt kaupungin myönteistä kehitystä vaan päinvastoin. Tämän jälkeen kaupungin kuvassa tapahtui ratkaisevia muutoksia. Alkoi sen nopea kasvu. Tähän kuului intensiivinen rakennustoiminta ja elinkeinojen kasvu. Niistä kauppa oli tärkein. Todisteena kaupankäynnistä Itämeren rannikon kaupunkien kanssa ovat noin 3 metriä vahvan kulttuurikerroksen pohjasta löytyneet Tallinnassa, Tartossa ja Riiassa vuosien 1424–1479 ja 1470–1500 välillä lyödyt rahat (16 kpl). Löytöaineistossa hallitsevat paikallinen harmaapintainen keramiikka, veitset, puiset pytyt, tuohivirsut ja -kontit, vyöt ja puukkojen tuohitupet sekä verkompainot ja -kohot. Jälkimmäiset on tehty tuohesta ja männyn kaarnasta ja niihin on usein kaiverrettu omistajien puumerkit. Tältä ajalta tunnetaan jo viipurilaisten raatimiesten ja porvareiden ni-

Kuva 6 (ylh.). Possen ja Vahtitorninkatun kulmaus. Vuoden 2001 tutkimusalue 6, rakennushorisontti 2. Katu ja rakenteiden pohjat. Kuvattu etelästä. Kuva A. Saksa.

Kuva 7 (alh.). Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalueen rakennushorisontti 5. Kuvattu kaakkosta. Kuva A. Saksa.

miä.² Tämän ajan rakennustoiminta tulee esiin kaikissa kaivauspaikoissa sekä Viipurin itäisessä (Possenkatu) että läntisessä osassa (Etelävalli) samoin kuin keskustassa (Luostarinkatu 8).³ Rakennusmuoto ei kuitenkaan paljon muuttunut. Edelleen kyse oli pienistä yksinkertaisista maalaistaloja muistuttavista savutuvista, jotka olivat pinta-alaltaan vain noin kymmenen neliötä. Rakennustoiminnassa otettiin nyt käyttöön aikaisemmin hylätyt epätasaiset alueet. Ensijajaisen kehittämisen alueeksi muuttui kaupungin keskusta – kirkon, sataman (Etelävalli) ja dominikaanikonventin välinen alue sekä "vuoren" toisella puolella olevan Saksalaiskadun ja fransiskaanikonventin tienoot.

Kuva 8. Luostarinkatu 8. Vuoden 2012 tutkimusalueen rakennushorisontti 5. Oletetun kiltatuvan pohja (kivijalka). Taustalla vuoden 2004 tutkimusalueen rakennushorisontissa 5 avatun 1500-luvun toisen puoliskon navetan palaneen lattian eteläinen osa. Kuvattu idästä. Kuva A. Saksa.

Kuva 9. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Kirjansoljet. Kuva Ivan Samovarov.

Kuva 10. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Tavaraplombit ja laskurahat. Kuva Ivan Samovarov.

kertaisen ja vaatimattoman kuvan (kuva 4). On mahdollista, että talojen asukkaat jakoivat eläinten kanssa saman rakennuksen. Asuinpiirien puolella lattia oli rakennuksen toista päätyä tasaisempi ja tällä puolella oli myös kiuas.

Mittavan rakennustoiminnan seurauksena on muodostunut 20–40 cm paksuja runsaasti puulastuja sisältäviä ruskean maan kerroksia. Ne nostivat ja

Paitsi että rakennustoiminta vilkastui myös rakennuskanta muuttui siten, että se vastasi kasvavan kaupungin tarpeita, mikä näkyi jatkuvana muutoksena ja kehityksenä. Pienten rakennusten tilalle tulivat isot, usein jo kaksiosaiset kivikiukailla varustetut ja talousrakennukset, joiden pinta-ala saavutti 25–50 m² (kuva 3). Nyt alkoi syntyä kokonaisia pihapiirejä ja tontteja eli tulevien kortteleiden peruselementtejä. Hyvän esimerkin tästä kehityksestä tarjoaa Luostarinkatu 8:n tontti, jota on tutkittu 310 m² laajuudelta. Tallit ja navetat olivat yleisiä, samoin muut karjasuojat, mikä antaa Viipurin keskiajan oloista hyvin yksin-

tasoittivat epätasaista maanpintaa ja samalla ne tarjosivat aiempaa enemmän tilaa samoille kohdin rakennetuille uusille rakennuksille. Pysyvä asuminen tonttien rajoissa edellytti katuverkon kehittämistä, mistä on selkeitä osoituksia 1400-luvun viimeisen neljänneksen ja 1500-luvun alkupuoliskon kulttuurikerroksissa (kuva 5). Kyseessä olevan ajan kehitys ilmenee myös siinä, että julkiset rakennukset, kuten kaupungin kirkko, dominikaanien ja fransiskaanien konventtien kirkot ja nähtävästi myös raatihuone rakennettiin kivistä. Keskiaikaisten lähteiden mukaan Viipurissa oli myös "kiltatupa", joka perustettiin luultavasti

Kuva 11. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Lukot. Kuva Ivan Samovarov.

Kuva 12. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Veitset. Kuva Ivan Samovarov.

vuonna 1485. Kaupungin koulu mainitaan jo vuonna 1409.⁴

1400-luvun viimeisellä neljänneksellä Viipurin kehitys jatkui pääpiirteisesti samalla tavalla. Vuoden 1495 moskovaisten

sotajoukkojen kuuluisa piiritys ei näytä jättäneen jälkiä sen ajan kulttuurikerrokseen edes Viipurin itäosassa ns. Andreaan tornin lähellä vuonna 2001 tehtyjen kaivausten alueella. Kaupassa Itämeren rannikon kau-

punkien kanssa johtava asema oli edelleen Tallinalla. Vaikuttaa siltä, että Viipurin kaupunkialue haki uutta, keskiaikaa vastaavaa muotoa; jopa yhden tai kahden sukupolven aikana tietyillä keskustan tonteilla rakennuskanta saattoi muuttua useita kertoja – niin nopeasti muuttuivat kaupunkilaisten tarpeet ja vaatimukset.

Vuosisadan vaihteessa Viipuri oli jo aivan oikea keskiaikaistyyppinen länsimainen kaupunki, joka oli verrattavissa muihin Itämeren piirin keskuksiin. Taloudellinen kehitys nopeutui huomattavasti 1500-luvun alkupuoliskolla, mikä näkyy siinä, että kaikki muuttui nopeasti: rakennusten koko, muoto ja tarkoitus sekä kokonaiset pihapiirit. Nyt otettiin käyttöön viimeiset taloryhmien väliin aiemmin jääneet rotkot. Korttelijako järjestyi ja edellisen ajan puisten katulinjojen tilalle vaikiintui hirsillä tai jopa kivillä päällystettyjä katuja. Myös viemärijärjestelmä kehittyi. Nyt syntyi se tilanne, joka on esitetty 1630-luvun kartassa (kuvat 1, 6, 7). Löytöaineisto muuttui huomattavasti vuosisadan alkupuoliskolla. Nyt hallitsevaksi tulivat ajan eurooppalaista muotoa edusta-

neet tuontiesineet kuten erilaiset koristeelliset keramiikka-astiat, kengät, vaatteet, korut ym. Tallinnassa lyötyjen rahojen rinnalle ilmestyi ruotsalaisia rahoja. Löytöaineistossa niistä varhaisimmat on lyöty vuosina 1494–1500.

Erot kaupungin eri osien välillä kasvoivat, kun taloudellinen ja yhteiskunnallinen toiminta keskittyi tietyille keskustan alueille. Hyvänä esimerkkinä tästä on Luostarinkatu 8:n tontti, jossa sekä erittäin hyvin säilyneet rakennustasot että kulttuurikerroksista löytyneet esineet kuvastavat 1400–1730-luvuilla tapahtunutta kehitystä. Tämän ajanjakson sisällä erottuu selvästi 1500-luku ja etenkin sen alkupuolisko ja puoliväli koko Viipurin vanhemman historian rikkaimpana aikana. Tontilla toimi 1400-luvun lopulta alkaen kiltatupa, ja sen

Kuva 13. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Sormukset. Kuva Ivan Samovarov.

Kuva 14. Ruotsin valtakunta Itämeren ympärillä. Kartta. Hans Braskia (1533) mukailleen.

läheisyydessä asuvat porvarit tai kauppiat kuuluivat kaupungin yläluokkaan (kuva 8). Tämä antoi oman leiman 1500-luvun alkupuoliskon ja puolivälin löytömaterialille, johon kuuluu komeita pöytäastioita ja -veitsiä, erilaisia lukkoja, kahdeksan lyijyistä tavaraplombia, kaksi laskurahaa, kahdeksan kirjansolkea, nahkainen kirjankansi sekä lukuisia koruheloja, pronssineuloja, sormuksia ja sormustimia (kuvat 9–13). Tämä kukoistuskausi päättyi todennäköisesti vuoden 1575 tulipaloon. Jo edellisellä vuosikymmenellä alkaneet uuden Vallin kaupunginosan linnoitustyöt veivät pitkäksi aikaa kaikki kaupungilta liikenevät resurssit.

Viipurin kirjansolki- ja korulöydöille omaa merkittävää taustaa tarjoavat Wittenbergissä vuosina 2004 ja 2005 tehtyjen Lutherin talon (Lutherhaus) kaivausten tulokset. Niissä löytyi mm. samanlaisia kirja-

solkia kuin Viipurista.⁵ Myös Tallinnan Piiritan luostarin sekä muiden Itämeren piirin luostarien kaivauksissa löytyy runsaasti vastineita Viipurin löydöille.⁶

Viipurin 1500-luvun alkupuoliskon kukoistuskausi sisältää tietynlaisen ristiriidan länsieurooppalaista tuontia edustavien käytöesineiden ja kaupunkilaisten yksinkertaisten elinolojen välillä. Komeita kiviä asuintaloja Viipurissa ruvettiin rakentamaan vuosien 1627 ja 1628 tulipalojen jälkeen, mutta suuremmassa määrin niitä nousi vasta vuosisadan loppupuoliskolla.

Edellä esitetty aineisto antaa hyvin yksityiskohtaisen kuvan Viipurista ja sen oloista aikana, jolloin sittemmin kuuluisa **Mikael Olavinpoika** Pernajasta aloitti koulunkäyntinsä kaupungissa. Tärkeintä lienee tuolloin nopeasti kasvaneessa ja kehittyneessä kauppakaupungissa vallinnut henki ja ne

Kuva 15. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Punasavikeramiikkaa.

Kuva 16. Luostarinkatu 8. Vuoden 2011 tutkimusalue. Punasavikeramiikkaa. Lautaset.

kulttuurivaikutteet, jotka tulivat Lyypekestä ja Danzigista asti (kuva 14). Viipurin monikulttuuriseen kuvaan antoi oman leimansa se, että kaupungin porvarit tekivät kauppaa ensin Novgorodin ja 1470-luvulta alkaen Moskovan kanssa sekä toimivat välittäjinä ylipäänsä lännen ja Venäjän välisessä kaupassa.

Viipuriin tuotiin jo 1400-luvun lopussa saksalaista kivisavikeramiikkaa ja punasavikeramiikkaa. Tällaiset astiat olivat vielä 1500-luvun alussa Viipurissa tavallaan uutta, mutta erilaiset kauniisti koristetut kannut, kulhot ja vadit olivat nyt levinneet lähes jokaiseen asuntoon (kuvat 15 ja 16). Yksin Luostarinkatu 8:n tontilla erikokoisia tuontikeramiikan paloja ja jopa miltei kokonaisia astioita löytyi useita kymmeniä. Vaikuttaa siltä, että tällä aivan keskustassa sijaitsevalla alueella, vain 120 m kaupungin kirkosta etelään sijaitsevalla alueella on ollut kiltatupa. Nämä Itämeren rannikkokaupungeissa yleiseksi tulleet keramiikat osoittavat, miten vilkasta kauppa Itämerellä oli tähän aikaan ja miten paljon ulkomaalaisia kauppiaita saattoi samaan aikaan olla kaupungissa. Ne kertovat myös, kuinka nopeasti uudet elämän muodot, muoti ja muut kulttuurivaikutukset saavuttivat Viipurin. Myös valtaosa kengistä ja luultavasti vaatteista oli tuontia lännestä. Löytöaineistossa on paljon erimuotoisia solkia, joita käytettiin vaatteissa ja yöissä sekä kengissä. Kangaskalvosin ja pieni nahkainen naisen rahakukkaro samoin kuin sormukset kertovat niiden käyttäjien korkeasta yhteiskunnallisesta statuksesta. Lisää valoa vaatetukseen antavat koristeheilat ja vaatehakaset. Kaupunkilaisien vauraudesta viestittävät useat erityyppiset jalkineet ja niiden osat, jotka vastaavat sen ajan korkeata eurooppalaista muotia.

Viipurin arkeologisessa löytöaineistossa on paljon elinkeinoihin ja kaupunkilais-

Kuva 17. Vanha tuomiokirkko. Vuoden 2011 tutkimus-alue 1. Kirkon eteläisen kiviseinän ulkopuolella asehuoneen kohdalla pohjahiekassa esiin tulleet haudat. Valokuvattu idästä. Kuva A. Saksa.

Kuva 18. Vanha tuomiokirkko. Vuoden 2011 tutkimus-alue 1. Asehuone. Tiililattia 1710-luvulta (vuoden 1720 tienoilta?). Valokuvattu idästä. Kuva A. Saksa.

Kuva 20. Vanha tuomiokirkko. Vuoden 2013 tutkimusalue 1 keskiaikaisen kirkon sakariston kohdalla sen jälkeen, kun talvisodassa 18. helmikuuta 1940 tapahtuneen pommituksen jäljet oli poistettu. Hautakammiot olivat tyhjiä. Valokuvattu kaakosta. Kuva A. Saksa.

ten elämään viittaavaa esineistöä. Naisten käsitöihin kuuluivat langan kehrääminen ja kudonta sekä ompelu (langan kehräämisen apuvälineitä, kangaspuihin liittyvät välineet, sakset, sormustimet, neulat). Miehiin liitetyistä toimista kertovat kauppaan (plombit, rahat ja laskurahat), rakentamiseen (kirveet, vasarat, hioinkivet, vuoluraudat ja naulat), metsästykseseen (nuolenkärjet ja riistaeläinten luut), kalastukseen (verkonkohot ja -painot sekä verkkojen punonnassa käytetyt työkalut), nahan käsittelyyn (isot luuneulat ja naskalit), hevosten hoitoon ja ratsastamiseen (rautainen rataskannus, aisan metalliosa, hevosenkengät, jääkengät) kuuluvat löydöt. Kysytty ammatti oli tynnyrintekijä, sillä kulttuurikerroksista on löytynyt runsaasti kokonaisia maahan kaivettuja tynnyreitä sekä erikokoisten tynnyreiden ja pyttyjen osia. Karjanhoito ja viljanjauhaminen olivat myös osa kaupunkilaisten elämää (navetat, kotieläinten

luut, lehmänkellot ja jauhinkivet). Kalastajat näyttävät olleen vanhimmissa ajoista alkaen suurin käsityöläisryhmä. 1540-luvun ordinantia määräsi heidän lukunsa 60:ksi. Aikuisten ja lasten peleistä kertovat luiset nopat ja pelinappulat, puiset pienoismiekat ja jouset sekä keramiikka-astioiden paloista muotoillut pyöreät pelinappulat. Vauvoja on rauhoitettu tuohesta tehdyillä ontoilla pallomaisilla helistimillä, joiden sisällä oli kivi tai pähkinä.

Nuori Mikael Agricola lähetettiin Viipurin kouluun ilmeisesti 1510-luvun loppupuolella ja epäilemättä hän vastasi opinikäynnissä tarvittavia vaatimuksia.⁷ Näin ollen Pernajan Mikael Olavinpoika ja muut tuon ajan viipurilaiset koulupojat syntyivät tavallaan "oikeaan aikaan": heitä ympäröi kansainvälisesti vilkas ja kulttuurillisesti sen ajan eurooppalaisia kaupunkikeskuksia vastaava elämä. Ero oli vain siinä, että kun muualla Euroopassa kyseessä oli vanha ja

vahva talous- ja kulttuuriperinne, Viipurissa kaikki oli vielä uutta ja kiehtovaa. Juuri tähän aikaan uudet virtaukset levisivät sinne nopeasti. Ilmapiiri tarjosi innostuneille ja tiedonjanoisille nuorille monia mahdollisuuksia. On myös muistettava, että **Tönne Eerikinpoika Tottin** ollessa Viipurin linnan päällikkönä (1513–1520) rauha säilyi rikokoutumattomana, eikä kaupankäyntiin kohdistunut kiusallisia häiriöitä.

Keskiaika päättyi Viipurin historiassa **Kustaa Vasan** hallintokaudella, jolloin siitä tuli keskitetyn kuningasvallan johtama kaupunki. Viipurin kulttuurikerroksissa on yhä säilynyt tätä edeltäneen keskiajan lopun kuokistuskauden leima.

Uutta tietoa keskiaikaisesta Viipurista on saatu myös vanhan tuomiokirkon kaivauksissa.⁸ Vuoden 2011 kaivauksissa asehuoneen alta löytyi mineraalimaan hiekasta hautoja, jotka ovat radiohiiliajoitusten mukaan 1300-luvun lopulta ja 1400-luvun alusta (kuva 17). Haudat löytyivät välittömästi kirkon eteläseinän kivijalan pohjan vierestä. Asehuone taas on rakennettu vasta, kun kivikirkko oli jo olemassa (kuva 18). Haudat kuuluvat siis kirkon ensimmäiseen vaiheeseen eikä ole selvää, onko hautausmaa ulottunut runkokuoneen eteläisen kiviseinän alle. Tämä taas saattaa tarkoittaa sitä, että haudat kuuluvat aikaan ennen kuin kirkko oli rakennettu kivistä. On otettava huomioon, etteivät ne ole rikkoutuneet, vaikka löytyivätkin aivan kirkon kivisen perustan vierestä. Tulevat tutkimukset tuovat epäilemättä tähän kysymykseen vastauksen. Jo tehdyissä kaivauksissa tuli myös ilmi, että eteläseinän ulkopuolelta olevasta maasta löytyy jälkiä lähes kaikista remonteista ja tulipaloista, joissa kirkko oli vaurioitunut. (Kuva 20.)

Mikael Agricola kuoli 9. huhtikuuta 1557 Kuolemajärven Kyrönniemen kylässä

palatessaan rauhanneuvotteluista Moskovassa. Kolme päivää myöhemmin eli 12.4. hänet haudattiin Viipurin tuomiokirkkoon.⁹

Aleksandr Saksa

saksa@mail.natm.ru

Venäjän tiedeakatemia

VIITTEET

- ¹ Saksa 2004: 98–109; Saksa 2009a: 152–162; Saksa 2009b: 226–239; Saksa 2016: 246–261; Saksa et al. 2002: 37–64; Saksa & Taavitsainen 2008: 393–400; Сакса 2015: 256–271; Сакса 2017: 511–524, 645.
- ² Ruuth 1982: 140, 147.
- ³ Saksa 2009a: 154–161; Saksa 2009b: 227–238; Saksa 2016: 250–260; Saksa et al. 2002: 37–64; Saksa & Taavitsainen 2008: 393–400; Сакса 2015: 256–271; Сакса 2017: 511–524, 645.
- ⁴ Ruuth 1982: 53–55, 56, 168–170, 202.
- ⁵ Meller et al. 2008: Abb. 6.
- ⁶ Tamm 2002: 106–109.
- ⁷ Heininen 2007: 27.
- ⁸ Saksa & Savolainen 2015: 53–70; Сакса 2014: 261–270; Сакса et al. 2017: 167–189.
- ⁹ Heininen 2007: 370.

KIRJALLISUUS

- Gardberg, C. J. & Welin, P. O. 2007. *Viipuri – Kivestä rakennettu kaupunki*. Helsinki: Otava.
- Heininen, Simo 2007. *Mikael Agricola. Elämä ja teokset*. Edita. Helsinki.
- Hiekkanen, Markus 2007. *Suomen keskiajan kivikirkot. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia* 1117. Suomalaisen kirjallisuuden seura, Helsinki.
- Meller, Harald 2008. *Luthers Lebenswelten*. Harald Meller, Stefan Rhein & Hans-Georg Stephan (hg.), *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle*. Band. I. Halle (Saale).

- Ruuth, J. W. 1982. *Viipurin kaupungin historia I. Vuoteen 1617*. Kirjoittanut J. W. Ruuth ja uudistaneet R. Rosén, E. Kuujo, G. Kerkkonen, A.-V. Koskivirta, V. Nissilä & V. A. Tjulenev. Torkkelin Säätiö. Lappeenranta.
- Saksa, Aleksandr I. 2004. Archaeological Chronology of Medieval Vyborg – Preliminary results of the excavations of 1998–2000. Uino Pirjo (ed.), *Fenno-ugri et slavi* 2002. Dating and Chronology. Saarijärvi.
- Saksa, Aleksandr 2009a. Baugeschichte und kulturhistorische Stratigraphie des mittelalterlichen Wyborgs (nach Materialien der Ausgrabungen 1998–2008). Andris Caune & Ieva Ose (eds.), *The Hansa town Riga as mediator between east and west. Riga: Proceedings of an international scientific conference dedicated to 70 years of archaeological research in Riga held in Riga, Latvia, on 23–25 September 2008*, Riga: Institute of the history of Latvia publishers. Riga.
- Saksa, Aleksandr 2009b. Kaupunkiarkeologia Viipurissa. Kaupungin alkuvaiheen ongelma. Hanna-Maria Pellinen (toim.), *Maasta, kivistä ja hengestä. Earth, stone and spirit, Markus Hiekanen festschrift*. Saarijärvi.
- Saksa, Aleksandr I. 2016. The early stages of the history of Vyborg: The results of Archaeological Research 1998–2012. Uino P., Nordqvist K. (eds.), *New Sites, new Methods. Proceedings of the Finnish-Russian Archaeological Symposium. Helsinki, 19–21 November, 2014*. Helsinki. Iskos 21. Suomen Muinaismuistoyhdistys ry – Finska Fornminnesföreningen rf – The Finnish Antiquarian Society. Helsinki, 246–261.
- Saksa, Aleksandr, Belsky Stanislav, Kurbatov Aleksandr, Polykova Nadezda, Suhonen Mervi. 2002. New archaeological excavations in Viipuri. Results of field investigations of the 1998–2001 seasons and current research problems of urban history. *Fennoscandia archaeologica* XIX. Helsinki, 37–64.
- Saksa, Aleksandr & Savolainen Panu 2015. The Old Cathedral of Viborg. Historical Archaeology of the Easternmost Cathedral of the Swedish Empire. Hans Andersson Papers from the conference on church archaeology in the Baltic sea region (26–30 august 2013, Turku). *Mirator* 16: 1. Helsinki, 53–70.
- Saksa, Aleksandr & Taavitsainen Jussi-Pekka 2008. Viipuri (Sw. Viborg, Ru. Vyborg). Hans Andersson, Gitte Hansen, Ingvild Øye (red.), *De første 200 årene — nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS Nordisk Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter 5. Bergen, 393–400.
- Tamm, Jaan 2002. *Eesti keskaegsed klostrid. Medieval monasteries of Estonia*. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn.
- Липатов, А. А., Сакса А. И., Смирнов А. М. 2017. Архитектурно-археологические загадки старого кафедрального собора в Выборге. Некоторые результаты исследований 2013 г. *Вопросы всеобщей истории архитектуры*. Вып. 8 (1/2017), 167–189.
- Сакса, А. И. 2014. Старый кафедральный собор в Выборге – уникальный объект культурного наследия. *Stratum plus* № 6, 261–270.
- Сакса, А. И. 2015. Средневековый Выборг как восточное продолжение городской цивилизации побережья Балтики. Л.А. Беляев и др. (ред.), *Города и веси Средневековой Руси. Археология, история, культура. К 60-летию Николая Андреевича Макарова*. "Древности Севера". Москва, Вологда, 256–271.
- Сакса, А.И. 2017 "Дом купеческой гильдии" (Гильдия Святого Духа) в Выборге: к вопросу о локализации. А.Е. Мусин (ред.), В камне и бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. *Труды ИИМК РАН*. Т. XLVIII. ИИМК РАН; Невская Книжная Типография. Санкт-Петербург, 511–524. Abstract: Saksa A.I. "House of Merchant's Guild" (Guild of the Saint Spirit) in Viborg. Problem of Localization, p. 645.

VETENSKAP PÅ MEDELTIDSMARKNADEN I ÅBO ÅR 2018

Årets Medeltidsmarknad i Åbo bjöd som vanligt på ett digert och intressant vetenskapligt program i form av olika seminarier i Gamla Rådhusets sal. TUCEMEMS seminarium öppnade marknaden på torsdagen 29.6, varefter seminariet *Novgorod och Åbo år 1318* vidtog på lördagen 30.6 och Numismatiska föreningens i Finland seminarium avslutade veckan på söndagen. Dessutom arrangerades några vetenskapliga föreläsningar i Åbo slott och i Aboa vetus. Jag deltog i de två förstnämnda seminarierna, som innehöll en hel del av intresse för den breda allmänheten, men även för kolleger inom historisk arkeologi.

Professor Visa Immonen förevisar sina resultat gällande forskningen kring Korois. Foto: E. Ahl-Waris.

TUCEMEMS (Turku University Center of Medieval and Early Modern Studies) seminarium *Tro och vardag* lockade salen full – mer än 70 åhörare – till Gamla Rådhuset. Docent **Marika Räsänen** inledde med att tala om Åbo stifts kalender och festdagar omkring år 1400. Docent **Tom Linkinen** höll ett intressant föredrag om medeltida teater och berättade även sina motiv till att själv skriva manus till marknadsskådespelet i år.

Härefter följde några arkeologiska föredrag. Fil.dr **Sonja Hukantaival** berättade om några case från sin doktorsavhandling, om hur man begravt saker under marken vid gränsen och under sina golv. Det har att göra med folktro och behov av beskydd – mycket fascinerande. Föremålen Hukantaival presenterade i sitt föredrag, delar av en getskalle, en konstig djurhuvudsprydd stav och bland annat en shamanhammare, finns utställda i Åbo stadsmuseum långt in på hösten, varför man har en chans att se själva fynden som behandlades också. Hukantaivals avhandling kan även laddas ner digitalt på webben.

Efter en kort paus fortsatte professor **Visa Immonen** att beskriva Korois omkring år 1400 – med andra ord berätta om **Juhani Rinnes** undersökningar där och vilka resultat som de senaste årens undersökningar av materialet kommit fram till. Docent **Janne**

Harjula och doktorand **Jussi Kinnunen** berättade därefter om ett unikt fynd i Åbo: ett näverbrev med latinsk text. Mera undersökningar (fotogrammetri, mikroskopi och hyperspektral fotografering samt mikro-xrf) skall göras i höst och det är möjligt att man i något skede kan komma på vad som skrivits. Brevet har faktiskt tidigare beskrivits i SKAS 2/2012.

Seminariet avslutades av doktorand **Anna-Stina Hägglund** som presenterade sin forskning kring fraser i donationsbrev från Nådendals kloster. Jag ser med spänning fram emot resultaten från Hägglund undersökningar.

Seminariet *Novgorod och Åbo år 1318* presenterades föredrag av professor **Jukka Korpela**, docent **Aleksandr Saksa**, professor Visa Immonen, docent **Kari Uotila** och docent Janne Harjula med magister Jussi Kinnunen. Gamla Rådhusets sal var återigen sprängfylld av åhörare. Seminariet var uppenbarligen ett samarbete mellan Vetenskapsakademien i Sankt Petersburg och Åbo landskapsmuseum.

Korpela inledde lördagens seminarium med en mycket redig utläggning om vattenvägar betydelse under vikingatiden och den tidiga Hansans tidevarv. Uppenbart var, att skärgården haft en stor betydelse som knutpunkter för handelsrutterna och ett svenskt rike i vardande, men vars betydelse sedan reducerades på 1300-talet, då städer som Åbo började utvecklas vid kusten. Korpela gjorde mycket viktiga referenser till och kritik av tidigare, nationalistiskt färgad forskning både i Finland och Ryssland. Aleksanders Saksa kommenterade i sitt föredrag med att även han framhäva vikten av handelskedjorna i hur föremål, innovation och idéer rör sig. Han poängterade även att början av vikingatiden är mycket annorlun-

da i förhållande till 1000-talet, då kristendomen redan gjort entré i norra Europa: perioden är en tid av stora förändringar man måste förstå och tolka.

Immonens föredrag vidtog efter pausen och koncentrerade sig på de fåtal fynd av möjligt östligt ursprung som påträffats i Åbotrakten. Man kan därmed påstå, som Immonen, att den östliga påverkan inte verkar ha varit så betydande just i Åbotrakten. Aleksandr Saksas inlägg flankerade ytterligare Korpelas föredrag och behandlade Novgorods kontakter med Karelen. På ett område som hänvisas till en bojargård, område B, har påträffats fynd som kan dateras till korstågstens områden vid Vuoksens stränder vid Ladoga på Karelska näset. Eftersom ett mycket litet område grävts ut, är det möjligt att vi i framtiden får se fler fynd, tyckte Saksa. Uppenbart är dock att bojarerna haft ett handels- och möjligen personligt förhållande till karelarna på näset. Kari Uotilas litet kortare föredrag presenterade de pågående utgrävningarna i Katedralskolans gymnastiksal. Man har redan fått gatunivån från 1700-talet och ställvis nått kulturlager från 1300-talet. Men detta kommer vi att höra mer om i framtiden. Avslutningsvis talade Harjula och Kinnunen igen om det unika fyndet: näverbrevet från Åbo.

Sammanfattningsvis kan jag konstatera att Medeltidsmarknadens vetenskapliga innehåll i år var extremt intressant och mycket digert. Det var en glädje och stor nytta av att få höra forskares resultat och planer inför framtiden.

Eva Ahl-Waris
eva.ahlwaris@gmail.com
Fil.dr, fri forskare
Helsingfors

KASVIT POHJOISEN IHMISTEN ELÄMÄSSÄ VARHAISMODERNILLA AJALLA

Annemari Tranberg: *”Ympäristön ja ihmisen suhteen muuttuminen Perämeren rannikolla varhaismodernina aikana. Makrofossiilitutkimus kasvien käytöstä muuttuvassa maailmassa.”* Acta Universitatis Ouluensis B Humaniora 161. Oulun yliopisto. Oulu 2018.

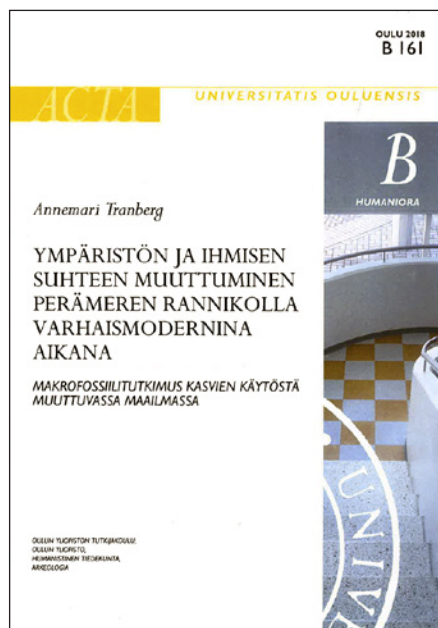
Annemari Tranbergin väitöskirja on moderni poikkitieteellinen tutkimus. Sen painopiste on arkeologiassa, jota tuetaan ja täydennetään etenkin historiantutkimuksen sekä biologiaan liittyvien kasvimakrofossiili-, siitepöly- ja hyönteistutkimuksen menetelmin. Teosta leimaa monitieteellisiin metodeihin pohjautuva eri lähdemateriaalien monipuolinen käyttö.

Väitöskirja koostuu laajan yhteenvetoartikkelin ohella neljästä yhteisartikkelista. Niistä ensimmäinen käsittelee Iin Haminan kirkon ja hautojen kasvijäänneaineistoja ja toinen puolestaan pohjoispohjalaisia kirkkohautauksia. Kolmannen artikkelin aiheena on ruokakulttuurissa erottuva hybridisoituminen uuden ajan alun Torniossa. Artikkeleista viimeisessä perehdytään varhaismoderniin puutarhakulttuuriin ja kasvinviljelyyn Torniossa.

Tornion kaupunkiarkeologisten väitöskirjojen trilogia (Ylimaunu 2007, Salmi (Puputti) 2009, Nurmi 2011) muuttuu nyt neliosaiseksi sarjaksi. Yhdessä **Titta Kallio-Sepän** (2012) Oulua koskevan tut-

kimuksen kanssa sarja muodostaa poikkeuksellisen arvokkaan kansainväliseen modernisoitumis-, globalisaatio- ja kolonisaatiokeskusteluun liittyvän pohjoisen ulottuvuuden. Suomessa tämä uuden ajan alun kaupunkiarkeologinen panostus on ainutlaatuinen ja rinnastuu keskiaikaisesta Turusta tehtyjen väitöskirjojen sarjaan. Tranbergin tutkimus täydentää uuden ajan alun pohjoista kokonaisuutta luonnontieteiden, erityisesti kasvimakrofossiilien ja hyönteisjäänteiden tutkimuksen tarjoamien mahdollisuuksien osalta. Tutkimus on myös jatkoa Oulussa 1990-luvulla käynnistyneelle kirkkohautauksia koskevalle tutkimukselle.

Kokonaisuutena Tranbergin tutkimus tarjoaa merkittävän lisän uuden ajan alun arkeologiseen tutkimukseen Suomessa. Kasvimakrofossiilit ovat tärkeä lähdeaineisto arkeologisessa tutkimuksessa, mutta alan väitöskirjat ovat Suomessa hyvin harvinaisia. Tranberg käsittelee myös arkeologista hyönteistutkimusta. Sen osuus jää suppeaksi, mutta on suomalaisittain urauurtavaa. Tutkimuksen lähdeaineisto on haastava

ja monipuolinen. Se on hyvin pirstaleista, mutta hajallaan olevista palasista muodostuu kokonaisuus, jota vähitellen kertyvät uudet aineistot ja tuleva tutkimus täydentävät.

Ympäristön ja ihmisen välistä muutosta analysoiva tutkimusaihe on tieteellisesti merkittävä. Aiheen valinta ja tutkimusongelmat ovat relevantteja ja kirjoittajan tutkimusote kertoo kyvystä tutkimusyhteistyöhön, jossa yhdessä muiden tutkijoiden kanssa saadut tulokset ylittävät osiensa summan. Tranberg on onnistunut jalostamaan arkeologisen kenttätöön ja laboratoriossa vietetyt vuodet ansiokkaaksi väitöskirjaksi. Työn teoreettinen käsittely ja aiheen yhdistäminen modernisaatioprosessiin ovat toimivia. Taattuun oululaiseen tapaan käsittelyssä näkyy pohjoisamerikkalaisen ”Historical Archaeology” vahva vaikutus.

Tranbergin tutkimuksen painopiste on kasveissa, niiden käytössä ja käytön muutoksissa ajan kuluessa. Hän analysoi sekä varsin monikulttuuristen torniolaisten asuinympäristöä kasvimaailman ja puutarhoineen että pohjoispohjalaisten kirkkojen vainajia hauta-antimineen. Punaisena lankana ovat kasvit ja niiden käyttö. Analyysissä painottuu erityisesti arkeobotaniikka. Alaotsikko ”Makrofossiilitutkimus kasvien käytöstä muuttuvassa maailmassa” kuvaa erinomaisesti teoksen sisältöä ja tutkimuksessa hallitsevaa näkökulmaa.

Tutkimuksen puutteena on pidettävä muutaman keskeisen hyödynajan kasvitieteen auktoriteetin puuttuminen *lähdeaineistosta*. Tutkimuksessa viitataan vain Lönnrotiin, joka edustaa luonnollisesti vasta 1800-luvun tutkimusta. Aikaisemmista auktoriteeteista puuttuvat **Pietari Kalm** ja **Lars Leevi Laestadius**, joka tunnetaan myös oman aikansa merkittävänä kasvitieteilijänä. Laestadiusen merkitys korostuu

myös siinä, että hän oli hyvin perehtynyt juuri pohjoisen tutkimusalueen kasvillisuuteen. Laestadiusen tuotoksia olisi voinut hyödyntää myös kuvituksessa.

Historiantutkimuksen osalta väitöskirja perustuu pääasiassa aikaisempaan tutkimukseen. Primäärilähteitä on vain muutamia. Näiltä osin suurin puute on kartografisten lähteiden puutteellinen hyödyntäminen. Torniosta, joka on tässä tapauksessa tutkimuksen keskiössä, on laadittu 1600- ja 1700-luvulla poikkeuksellisen monta erinomaista kartografista lähdettä. Tutkimuksessa on kuitenkin hyödynnetty vain heikoimpia. Sama koskee myös muita Perämeren rannikon kaupunkeja. Vaasa, Kokkola, Raahe ja Oulu ovat kaikki hyvin edustettuja kaupunkikartografian osalta.

Tutkimuksessa on selkeä kysymyksenasettelu ja työssä vastataan kaikkiin esitettyihin kysymyksiin. Osa aineistoista (esim. Iin Haminan viisi analysoitua hautaa) on kuitenkin niin pieniä, että niiden pohjalta on vaikeaa ellei mahdotonta tehdä yleistyksiä. Tämä on ongelma, johon arkeologit törmäävät hyvin usein tutkimuksissaan.

Yhteenvetoartikkeli kokoaa neljän muun artikkelin tulokset ja muodostaa varsin coherentin kokonaisuuden. Tämä kokonaisuus on paikoin hieman hajanainen, mikä ainakin osittain johtuu kahden hyvin erilaisen tutkimusaineiston – kaupunkiasutuksen ja kirkkohautojen – käytöstä ja käsittelystä.

Georg Haggrén
georg.haggren@helsinki.fi

Juhani Kostet
juhani.kostet@museovirasto.fi

Arvostelu perustuu vastaväittäjien lausuntoon.

SUOMEN KESKIAJAN ARKEOLOGIAN SEURA
SÄLLSKAPET FÖR MEDELTIDSARKEOLOGI I FINLAND

Suomen keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland ry. on toiminut keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimuksen edistämiseksi vuodesta 1990 ja on Tieteellisten seurain valtuuskunnan jäsen.

Seuran tarkoituksena on edistää keskiajan ja uuden ajan arkeologian tutkimusta ja korkeakoulu-opetusta. Seura järjestää seminaareja, vierailuluentoja, opintomatkoja ulkomaille ja kotimaahan, ottaa kantaa ajankohtaisiin arkeologisiin kysymyksiin ja harjoittaa julkaisutoimintaa.

Seuran jäseneksi otetaan keskiajan ja uuden ajan arkeologiasta kiinnostuneita henkilöitä. Jäseneksi voi ilmoittautua kirjallisesti seuran osoitteeseen tai sähköpostilla seuran puheenjohtajalle. Osoitteenmuutoksista pyydetään ilmoittamaan seuran sihteerille.

Puheenjohtaja:

Dos. Janne Harjula
Puh. 050-5233837
puheenjohtaja@skas.fi

Varapuheenjohtaja:

Prof. Visa Immonen
visa.immonen@gmail.com

Sihteeri:

Siiri Tuomenoja
Puh. 040-5828845
sihteeri@skas.fi

Taloudenhoitaja:

Janne Haarala
Puh. 050-3288331
taloudenhoitaja@skas.fi

Jäsenmaksut vuonna 2018:

Perusjäsen 20 € / vuosi
Opiskelija 15 € / vuosi
Perhe 25 € / vuosi
Lehden vuosikerta tilattuna 20 €

Yhteystiedot:

Osoite: SKAS c/o Arkeologia
Akatemiankatu 1
20014 Turun yliopisto
Email: skas-hallitus@lists.utu.fi
Internet: www.skas.fi
Facebook: @skasyhdistys

ISSN 1445-0334

PAINOSALAMA OY 2018